

SUBOTICAI HÁROM NAPOM 1963-BAN

NAPLÓRÉSZLET

Sinkó Ervin

Talán lehetséges, de alighanem érdemes is utólag rekonstruálnom ezt az immár elmúlt három napomat.

Pedagógiai főiskolát végzett, Suboticán és környékén működő középiskolai tanárok távhallgatói minőségben íratkoztak be a Novi Sad-i filozófiai fakultás magyar tanszékére, s nekem, a tanszék vezetőjének, az a feladat jutott, hogy mindennap négy órán át előadást tartsak nekik, a magyar irodalomról vagy irodalomtörténetről, amiből diplomálniuk kell nálam ez év júniusában.

Három nap, három nap alatt tizenkét óra előadás — ez volt az, amit kértek. Nem értettem, mit remélnek ezektől az előadásaimtól, mit várnak tőlem, s azt se tudtam, kifélek azok, akik ott most az én előadásomra várnak. Csak nem gondolják, hogy valamiféle gyorsforraló kurzust tartok nekik, a magyar irodalom története „dióhéjban”, háromszor napi négy óra alatt nagykanállal adagolva? Még a gondolat is felháborító, hogy valami ilyenre vállalkozhatnék. „Geh und such dir einen anderen Knecht!” — kellett volna felelnem nekik. Talán mégis hülyeség, hogy egyáltalán ráálltam és útra keltem ebben az istenverte vad télben. Legalábbis tisztáznom kellett volna előbb, hogy mit akarnak tőlem. Nekem megvannak az emlékeim hajdani irodalomtörténet-tanáraimról, s ha hallgatói minőségben olyanfélék várnak rám ott?

A gyorsvonaton a vagonajtókat egész éjszaka nyitva tartják, mert — magyarázta még a barátságos kalauz — különben mínusz 25 fokban hidegben befagynának. A vastag jégréteggel borított csúszós folyosón szerencsésen túljutottam, s amikor már benn ültem a fülkében, melynek ablakát a vastagon ráfagyott hó és grönlandi jégcsapok tették átláthatatlanná, igazat adtam barátomnak, aki még este kilenckor, fél órával elutazásom előtt arról akart meggyőzni, hogy nem vagyok normális, ha nem jelentek sürgönyileg beteget. Alig pár ember utazott. Benn a fülkében azonban idővel mégis meleg lett, és egykori magyar irodalomtanáraim rossz és csúf emléke helyett (épp Szabadkán buktam meg a gimnáziumban magyar irodalomból, sőt hittanból is, holott mint a szabadkai 6-os honvéd gyalogezred katonája vizsgáztam, s a bukás következménye, mint a tanárok is tudták, az volt, hogy egyenesen a frontra kellett mennem) — az előttem álló hosszú éjszakára gondoltam.

A fülkében csak ketten voltunk. Útitársam szerencsére nem volt beszéd. Úgy, ahogy volt, télikabátostul mindjárt hanyatt feküdt, még valami takaróval is bebugyvolálta magát. Éppen csak közölte velem, hogy mérnök, ő is Suboticára megy, és reméli, hogy hajnalig fel se ébred. Én tehát zavartalanul átadhattam magam az *Új hang* olvasásának. A folyóiratot utolsó percben minden szándék nélkül dugtam a zsebembe. 1956-ban küldték el nekem Pestről sok más könyvvel és folyóirattal együtt, s azóta felbontatlanul hevert abban a bőrtársolyban, melyben, meglehetősen rendetlenségben, azóta is gyűlnek és feledtetnek el folyóiratok és újságok, melyeket azzal a szándékkal őrzök, illetőleg teszek félre, hogy „egyszer majd” meg kell nézнем őket. S íme, az 1956. évi *Új hang* című folyóiratnak, a februári számnak, 1963. január 23-án éjszaka ütött az órája.

Életem egyik legérdekesebb, vagy legalábbis egyik legelgondolkodtatóbb olvasmánya lett, ezt mindjárt meg kell mondanom. 1956 februárjában jelent meg, tehát a dolgokat kissé leegyszerűsítő magyarországi terminológia szerint az „ellenforradalomnak” nevezett események *előtt*, de már az „olvasás” időszakában, akkor, amikor Pestről, Kecskemétről, sőt Romániából is hosszú évek után írni merészelték, folyóirataikat küldték el nekem régi és új barátok, abban a hitben, hogy most, amikor immár hajnalodik, szabad és lehet még velem, hírhedt jugoszláv revizionista banditával is kezét szorítani. Pár olvasást és fagyot megértünk azóta is. Annak idején azonban valószínűleg így került hozzám ez az *Új hang* is, melynek első helyén most, 1963 januárjában, a Subotica felé robogó vonaton egy Simon István nevű ifjú költőnek ma is, ma különösen megdöbbenően üdén ható versét olvasom. „Orgonabokor” ennek a számomra immár felejthetetlenül vált versnek a címe. Így kezdődik:

*„A rádió harsogta tegnap a hírt,
hírek közt, Dulles beszéde után,
hogy most, télen, január derekán,
lilakék gyertyáit felnyújtva, kinyílt
kopasz zalai tájon valahol
egy árva bokor, orgonabokor.”*

Ez az első strófa. Az első benyomás, ugyebár, hogy a költő, aki a többi hírt, sőt Dulles beszédét szóra se méltatja, s ennyi szót veszteget az orgonabokorra, tüntet a maga közönyével a politika iránt, mindennemű politikai esemény iránt érzett csömörével. Mert továbbra is, mint kiderül, egyelőre. a szónoklatok, hadikészülődések, békeklarációk, termelési számok, követelek, vádak és ellenvádak elmennek a füle mellett, egyelőre csak a természet picis kis csodája, az orgonabokor az, ami foglalkoztatja, az orgonabokor bűvöli el komolytalan antiszociális képzeletét. A januárban kinyíló orgonabokor! Fantáziál, hogy miként történhetett. Palánk mellett, ott, hol a ház meszelt falát mindig éri a nap (alighanem tehát déli oldalon), ott nyílt ki. Tehát nem is csoda, meg lehet magyarázni.

*„Mert süt a nap, meleg van, lám tizenöt
Celsius és ez az árva bokor
kapja magát és mindent kipakol
hirdetni már most is a fényt, levegőt,
életet! S hol úgy fehérlik a fal,
mereng lilakék virágaival.”*

A költő azonban úgy találja, hogy bár megmagyarázható, a tünemény nem kevésbé elámító és ellágyító. Gyöngéden szorongva kérdi, hogy a bokor, „szegényke”, sejt-e,

„*hogy holnapra már
lefagyhat, ágait hó lepi be,
csipog fölötte fázó cinege,
s mit tavasznak hitt, az tél volt, január?*”

A költő az eddig megtévesztően csokonaias, bukolikus hangú kérdésre adott válaszával egyszerre azonban átschap egy apodiktikusan megnyilatkozó, minden taktikának, stratégiának és politikai okosságának fittyet hányó hitvalló igazságba:

„*Mindegy, nem arra gondol, mi lehet,
csak betölti, amiért küldetett.*”

S hogy még félreérthetlenebbül kicsengjen a politikaellenes vers politikai és erkölcsi konklúziója: az orgonafáról, mely „a tél derekát felvirágozta az élő virág tavaszával”, a költő erről a vakmerő orgonabokorról elszánt, dacosan gondtalan rajongással vallja:

„*mert nekem ő a csoda,
hogy lássam meg: nincs lehetetlen,
amit tennem kell, most kell tennem.*

*Tudom, lefagy; de ősszel is lekaszál
minden virágot a sors, legalább
ő csoda volt, szívünkbe itta magát,
s így örökké él a hős orgonaszál,
mert a téiben is lett tavasza —
mindig a bátornak van igaza.*”

Megvallom, hogy nekem ez az individualista, politikai szempontból hibás, oktalan és tarthatatlan orgonabokori álláspont rendkívül tetszett, noha azt már a bibliabeli Prédikátor könyvében is keményen megbélyegezték. Mert már ott is írva áll, hogy „minden dolognak rendelt ideje vagyon és ideje a meghalásnak, ideje az ültetésnek, ideje annak kiszaggatásának, ami ültetett. Ideje vagyon a megölésnek és ideje a meggyógyításnak . . .”

Nekem szép, mégis egész különösen szép, ahogy a negyedik strófában még „szegényke”-ként előre sajnált lilakék virág az utolsó strófában hirtelen pátosszal mint „hős orgonaszál” ragyog fel, éspedig avval a konklúzióval, mely talán helytelen, de annál szebb, hogy „mindig a bátornak van igaza” — avval a konklúzióval, melyet az okos emberek szörnyű világával, vagy talán a szörnyű emberek okos világával szemben Ady Endre is úgy fogalmazott meg „A szamaras ember”-ben, hogy „hiszen úgy kell, kell a számárság”.

Jó versből, mint amilyen az Orgonabokor, magából ki lehet találni a kort, melyben termett, a körülményeket, az ellenségeket, egyszóval mindazt, amit a vers teljes megértéséhez tudnunk kell. Az Orgonabokor mottójául a költő Vörösmartyt idézhette volna: „Most tél van és csend és hó és halál . . .” A tél tartott még az Új hang 1956 február hónapjának dátumát viselő számában is, körös-körül mindenütt. A költő arról énekelt, hogy egy

fecske még nem csinál nyarat, de azért mégse cserélné el az első fecske több mint kétséges, több mint kockázatos szerepét és sorsát semmivel a világon.

Hegellel szemben az Orgonabokor költője Sören Kierkegaard nézetét képviseli. Több évtizeddel előbb, pontosan 1926. május 16-án kelt naplójegyzetemben, a dán filozófus lírikust olvasva, felvettem a kérdést, hogy jobban meggondolva, hogy is van az a hegeli történelmi szükségszerűséggel. A történelmi processzus, épp mert szükségszerű, nem ismeri el a választás lehetőségét, a cselekvő egyén azonban mindig a vagy-vagy alternatívájával kerül szembe. Miféle egyéni cselekedet az, mely nem egyéni döntésnek, hanem törvényes szükségszerűségnek az eredménye; az, ami úgysis, szükségszerűen be fog következni, akár akarom, akár nem, miként lehet képes engem, egyént, lelkes cselekedetre ösztökélni? Esztétikai síkon fejezve ki ugyanezt a kérdést: ha a vers úgysis megíródik, mert meg kell íródnia, hogy lehetne az alkotás lázában költőként égnem?

S íme a felelet egy Pesten, 1956 telén írt anti-hegeliánus versben, melyet 1963 kemény telén a zagreb—suboticiai gyorsvonat fülkéjében olvasok — a felelet voltaképp nem „elméletben”, hanem az Orgonabokor költőjének, az alkotó művésznak magatartásában tárul elém.

Lapozgatok az *Új hangban*. Ha 1956 magyar eseményeit nem is ismerném, a további közlemények egész sora arról győzne meg, hogy a szép Orgonabokor valóban jogos balsejtelmeknek adott hangot. Mert ez a vers valóban előresszaladt. Mellette afféle látszólag békés, de rohamra kész koegzisztencia jegyében önelégülten és fenyegetően csörögnek a további oldalakról a sztálinista, előírt esztétika vonalas bilincsei. Az „Élet és művészet” című rovatban egy Artner Tivadar nevű kritikus vagy hivatalnok elvtárs „Képzőművészetünk biztató fellendülése” címmel „cikkant” egy abszolút vonalas cikkantást. Fél oldalt teljesen elfoglaló fényképen, melyet a cikkíró választott ki, fellendült képzőművészetünk egyik példánya. Szerzője bizonyos Szabó Vladimir, és a kép címe: „Földosztás”. A továbbiakban a cikk kíséretében szintén illusztrációk. „Kubikus”, majd „Bányász”, és mind elijeszítő, és pontosan megfelel a kritikus elvtársnak, illetőleg annak a hivatalos vonalnak, melyet a kritikus elvtárs szükségszerűen képvisel. Ő ugyanis habozás nélkül, együgyű önelégültséggel vallja meg: „Ha tárlaton járok, gondolatokat keresek.” S a tárlaton, mely „képzőművészetünk biztató fellendüléséről” tesz bizonyosságot az abszolút vonalasságot képviselő Tivadar szemében, valóban csupa olyan képet látni, melyben a szemlélő nem hiába „keres” gondolatokat. De viszont aligha találhat valamit is, aminek köze volna a festészethez. Kivéve talán azokat, amiket formalizmusuk miatt ez a Tivadar megró, és ennek folytán szóra se érdemesít. A gondolatok azonban, amiket ő „a tárlaton járva keres”, nem túl eredetiek, ti. nem a festők fejében vagy szívében születtek, hanem — mint ez a képzőművészeti kritikus maga írja — „nagy részben a megrendelések ösztönző hatásának köszönhetőek... Az állami és közületi pártmegbízások a társadalom igényét közvetítik a művészek felé, s nem csupán tematikai érdeklődésüket, de művészetük formanyelvét is egészséges módon irányíthatják”.

Szegény, gyönyörű, lilakéken kivirágzó hős orgonaszál! Szomszédságában egy ilyen Tivadar, aki nemcsak nézni és látni, de írni se tud, s gyanútlan nemtudásának egyik meggyőző stiláris gyöngyszeme, szinte édes példája a művészetek „egészséges módon irányított formanyelvé”-ről szóló megállapítása Tivadarék egészségének nyilvánítják a léleknek és izlésnek azt a betegségét, illetve teljes távollétét, mely „képzőművészetünk demokratizálásáról tanúskodó magas eszmeiségű monumentális realista alkotásokban” néz, illetve ásit ránk és mi rá. Alkotásokban, melyeknek címe is sokat mond az államosított esztétika produktumairól: „Látogatás a tsz-ben”, „A

vörös hadseregben harcoló magyar huszárok”, „Termelőszövetkezeti tag-felvétel”, és végül egy ugyancsak több méter hosszú és széles „festmény”: „Békeív-aláírás”. Az Orgonabokor nagyobb dicsőségére nyilván szerepelt a kiállítás szép szobor is. Az én egykori barátom, a nagy magyar szobrász, Ferenczy Béni állította ki Petőfijét. A kritikus elvtárs ezzel, természetesen, elégedetlen, mert, mint mondja, Béni Petőfije testalkatát tekintve „túlágosan vézna és naturalista kötöttséget árul el”, hiányzik belőle az, amit Artner elvtárs ráncba szedett homlokkal fából vaskarikának, illetve becsületszavamra állítom, szó szerint „realista eszményítésnek” nevez. A Tivadar-szerű műítések hibátlan ösztönnel csak azoknak a képeknek helyezelnek, melyekben . . .

Volt egyszer egy nagy ember, akit Péterfy Jenőnek hívtak, s aki szentségtörő szavával, noha akkor csak középiskolai tanár volt, és a grófok államától kapta a kenyerét, meg merte írni a gróf Zichy Mihály képeiről, azaz a grófról, hogy „arra használja az ecsetet, hogy olyat rajzoljon, amit a feuilletonista” — vagy, tehetném hozzá, a vezércikkíró elvtárs — „jobban megír.” Tivadarék azt állítják, hogy így és erre kell használni az ecsetet.

Ebben a, csak a vonatkerekek kattogásától és útítársam diszkrét hortyogásától kísért, magányos meditációra invitáló, hótól és jégtől elfüggönyözött éjszakai csendben akadtam az *Új hang*nak ebben a számában még több, igen régről, szerencsére csak emlékekből ismerős, más „egészséges módon irányított” elmeszüleményre is. Többek között egy cikkre, mely „A fiatal szovjet írók tanácskozásának néhány tanulsága” címet viseli. A cikkíró e moszkvai tanácskozásról beszámolva, mindjárt kezdetben sóhajtvá állapítja meg:

„A magyar irodalom . . . nem jutott el az irodalom jellegére és feladataira vonatkozó nézetek terén olyan elvi egységre, mint a szovjet irodalom.”

Ebből a jogi paragrafusok és rendeletek szerkezetére emlékeztető oktató mondatból a cikkíró arra a következtetésre jut, hogy „mi magyar írók” „magunknak ártanánk, ha a fiatal szovjet írók tanácskozásának tanulságait nem igyekeznénk felhasználni . . .”

Ez nem azt jelenti, hogy a fiatal szovjet írónál már minden az államosított esztétika magaslatain mozog. Ám mint az idősebb szovjet írók mondták a három napig tartó tanácskozáson, „bírálnivaló akad még a fiatalok műveiben is”. Az egyik idősebb esztétikai csataló szerint a fiatalok „olykor túlságosan bezárkóznak a magánélet témáiba . . . s azt a lemondó hangulatot árasztják, amelynek mottója az, hogy az aljas emberektől nem tudunk megszabadulni . . .” Egy kifogásolt fiatal szovjet író, Vologyin számára állítólag „észrevétlenek maradnak a nagy események, a nagy, erőteljes jellemek . . . s ez már határozott veszély . . .” S egy kis kitéréssel a magyar fiatalokra, ez alkalommal a cikkíró óva int „a revizionizmus mocsarától”, a magyar fiatalok körében „romboló jobboldali elhajlástól, ami a kétkedés és cinizmus levegőjét árasztja”. Tanulságos a fiatal szovjet írók tanácskozása különösen azoknak a fiatal magyar novellistáknak a szempontjából, akiknek „egy része nemegyszer reked meg tartalmatlan hazug életek, magukra maradt öreg parasztok problémái és fájó gyermeki emlékek ábrázolásánál . . .”

Ehelyett, vonja le a tanulságot a cikkíró az idősebb szovjet írókkal egyetértve:

„A kollektívák tevékenységét kell ábrázolni, az embert a termelőmunkában . . . A munkásosztály ábrázolását azonban nagymértékben akadályozza az esztetizáló, finomkodó kritika”, holott — s az idősebb szovjet írók következő megállapítása igazán lélekemelő —, holott „a szovjet ember életében a munka a legfőbb”. S ezért — egy bizonyos Makarov nevezett,

szintén idősebb költő szerint — különösen sajnálatos „a szerelmi költészet előtérbe nyomulása a politikai harcok rovására”, és legsajnálato-
sabb „a szerelmi költészetben a rossz értelemben vett intimizmus... nem helyes a szerelem kérdéseit valami külön szférába emelni, elszakítani az élenjáró szovjet ember társadalmi és termelő tevékenységétől.”

Vajon mi az a rossz értelemben vett *intimizmus*, s milyen ugyanaz, ha jó értelemben vennénk? — tanakodtam magamban.

Mínthogy a fülkéből a jégborított ablakon kilátni nem lehetett, a ka-
lauztól tudtam meg, hogy Slavonski Brod körül haladunk, és leragadó
szemmel, szívemben az Orgonabokor dicséretével, lapozgattam volna még
tovább, ha a fiatal szovjet írók tanácskozásának a tanulságai nem hatottak
válna rám olyannyira elálmosítóan. Se fiatalon, se öreg fejjel, egyetlen
„írói tanácskozást” se tapasztaltam, mely csak egy mákszemnyire is tanul-
ságos lett volna számomra az én írói munkámban, pedig hát különféle or-
szagokban és időkben, szerencsétlenségemre, jelen voltam egynehányon.
Íróként elveszett, sőt nem is volt mit vesztenie annak, akit ettéle tanács-
kozások befolyásolhatnak az írói munkában, abban a munkában, melyét
minden termelőmunkától épp az különböztet meg, hogy mindig szuverénul
egyénié, dacosan haszontalanok, csak a saját benső törvényeiért való
harcban kell megszületnie. Úgy, mint a szerelemben — a szerelemnek rossz
vagy jó értelemben vett intimizmusában —, hacsak azt a szerelmet eleve
nem ette meg a fene, nem érvek és nem ellenérvek döntenek...

S amíg így, őszinte halálával eltelve az igazán hősies vasúti alkalma-
zottak iránt, a vonatfülke immár kellemes melegében elszunnyadtam, a
moszkvai tanácskozáson résztvevő, leckéket osztogató „idősebb szovjet írók”,
vállukon az én kellemetlen emlékű, már rég megboldogult középiskolai ma-
gyar irodalomtanáram fejével táncoltak lecsukott szemem előtt, egyiknek-
másiknak az idők távolából még a hangja is fülembé csendült, különösen
a szabadkai Richter tanár úré. A szóbeli vizsgán, az ő kérdésére, hogy
nevezek meg egy nagy magyar hazafias költőt, spontánul és teljes meg-
győződéssel az akkor még hivatalosan dekadensnek és érthetetlennek s min-
denekelelőtt nemzetietlennek bélyegzett bálványomat, Ady Endrét neveztem
meg, és a megrökönyödött kérdésre: — Hazafias? — habozás nélkül idéz-
tem Ady, a Galilei körnek ajánlott „A Tűz márciusa” című verséből teljes
lelkescsúszással:

*„Hadd hallják végre olyan magyar szava,
Ki sohse félt, de most már nem is félhet,
De kihez bús Hunnia szíkjairól
Sírjáig eljut lázítva, bárhova,
Gögös grófi szó s piszkos szolgálóknak.”*

S aztán Richter tanár úr nekem, az akkor már katonaruhában vizsgáló
diáknak, írásbeli dolgozatul „A tavasz mint a természet ébredése” című
témát adta fel, és piros ceruzával húzta alá vastagon, és két felkiáltójellel
fejzte ki megbotránkozását az én rossz értelemben vett intimisztikus ha-
sonlatomról, mely arról a felfedezéséről szólt, hogy a lányok ajka az érett
piros, szagos földiepret (legkedvesebb gyümölcsömet) juttatja eszembe, és
hogy szívem szerint soha jól nem lakva, valamennyit úgy alaposan halálig
szeretném a nyelvemre, az ajkam, sőt a két sor fogam közé venni.

Nem aludtam, nem is voltam ébren. Ebben az optimális állapotban
rájöttem, hogy Zágráb óta a vonaton egész hasznosan töltöttem az időt; az,
amit az *Új hangban* „a művészet és irodalom eszmeiségének” kinevezett
őreitől olvastam, az eszmeiség kardinálisainak nézeti és ítéletei, valamint
intelmői, valósággal inspiráltak, hogy majd Suboticán — ahol a távhall-

gatóknak megtartandó napi négyórás előadáson kívül, péntek estére, 25-ére, már egy héttel ezelőtt, a Népegyetemen a subotikai kultúr munkásoknak egy előadást is ígértem „Konformizmus és nonkonformizmus” címmel — kifejezem a magam ateista, mindenben a régi és új pápák és kardinálisok hivatalos nézeteivel és követelményeivel ellenkező esztétikai meggyőződését. Végül is, ha már véletlenül professzorság is lett a sorsa, beszélhet azért egyszer egy egyébként „gyakorló” művész, beszélhet az író is irodalomról és művészetéről — nem szabály mégse, hogy csak azok beszéljenek róla, akiknek nem kenyerük. S most már ebben a termékeny félálomban, a fülké sarkába húzódva, arra is ráeszméltem, hogy mért nem értem be az Orgonabokor felfedezésével, s mért kötötte le annyira érdeklődésemet az 1956. év elején megjelent *Új hang* ideológiai hivatalnok-irnokai igazán újnak vagy eredetinek nem mondható, s nem is túl érdekes fejtegetéseinek a sora. Hihetetlen bár, de úgy van: amint az autoritativ, a *raison d'état*-nak alárendelt esztétika, amint egy bármily szempontból is utilitarisztikus esztétikának a téziseit adják elő, akkor lehetnek ugyan árnyalati különbségek a Sztálinban boldogult Zsdanov, Todor Pavlov, Tyimofejev esztétikai követelményei, vagy a nagy és a kis olvadások korszakában kinyilatkoztatott hivatalos esztétikai kívánalmak között, végeredményben azonban, árnyalati különbségektől eltérően, a zsdanovi ideológiai utilitarizmus és az elolvadt vagy olvadóban levő Zsdanovkák ideológiai utilitarizmusa sokkal mélyebben hasonlítanak egymáshoz, sokkal nagyobb és végzetesebb az azonosságuk, mint az, amiben különböznek egymástól.

Pár nappal útra kelésem előtt a *Lityerturnaja gazeta* legújabb számában olvastam ugyanis, hogy Moszkvában a múlt év végén — „írók és művészek bevonásával” — tartott értekezleten a Szovjetunió Kommunista Pártjának Ideológiai Bizottsága nevében, L. F. Ilyicsov beszédet mondott „a szovjet irodalom és művészet eszmei tisztaságáról”. Se okom, se jogom nincs kételkedni nevezett Ideológiai Bizottság és személy szerint L. F. Ilyicsov jóhiszeműségében és őszinte szándékában, hogy felszámolják a — véleményem szerint — nem éppen mélyrehatóan a „személyi kultusz” fogalmával megjelölt korszak szellemtelen és embertelen örökségét. Nehezebb azonban likvidálni, mint örökölni az átkot.

(Útitársam, a mérnök, aki mindjárt Zágrábban, amint beszállt, azzal a reménnyel tért nyugovóra, hogy Suboticáig aludni fog, megmozdult, és órájára nézve, fejszóvalva nyilván azt konstataálta, hogy íme, a kitűzött cél előtt ébredt fel. Hirtelen elhatározással túltette magát a csalódáson, felült, télikabátja zsebéből két kerek konzervdobozt húzott ki, s egy ötletes konzervnyitóval, melyen kanál is volt, kinyitotta a két dobozt. Penetráns szagáról ráismertem, hogy májpestétom konzerv, ő pedig hihetetlen gyorsasággal, egy falat kenyér nélkül fenéig kikanalazta és elfogyasztotta mind a két doboz tartalmát. Közben egész idő alatt alig vette le a szemét rólam, én pedig tetettem magam, mintha aludnék. Alig nyitottam ki azonban csak kicsit is a szemem, mindjárt rajtakapott és örvendve szólított meg:

— Eh, féltém már, hogy nem ébred föl — és a kabátja földi javakban kifogyhatatlan zsebéből — egy pakli játékkártyát húzott elő vidáman, mint valami kedves paripa nyakát, szeretettel megpaskolta a csomagot, s játszámára invitált: — Hogy agyonüssük az időt.

Zavartan vallottam meg, hogy nem ismerem a kártyát, nem tudok játszani.

Úgy meredt rám, felvont szemöldökkel, mint valami kőkorszakbéli vademberre. Meglepődve, hitetlenül, majd, ha nem tévedek, valami unott közönnyel. Egész úton többé egy szót se váltott velem, s elkeseredésében hamarosan újra kinyújtózott, és valóban csak Suboticán ébredt föl.)

Arra gondoltam, hogy érthetetlen: mért veszedelmesebb a szocialista társadalom szempontjából akár egy közepes, akár egy ideológiailag helytelen kép vagy vers, mint a kártyázásnak soha senki által szocialista szempontból eddig meg nem rótt, időt és szellemet ölő szokása vagy szenvedélye. De visszatérek a moszkvai értekezlethez. Jelentékeny haladás a desztalinizáció útján, hogy az Ideológiai Bizottság a képzőművészetet és az irodalmat már nem ukázokkal irányítja, hanem — „írók és művészek bevonásával” megtartott — értekezleteken. De úgy vélem, még jelentékenyebb haladás lenne a desztalinizáció útján, ha nem a Ideológiai Bizottság vonná be az írókat és művészeket, hanem az írók és művészek, ha szükségesnek tartják, vonnák be az Ideológiai Bizottság egy-egy tagját a megbeszéléseikbe. Hogy ne is szőljak a desztalinizáció útján elérendő egyedül ésszerű, maximális haladásról: ha művészek és írók egyáltalán megszűnnének „értekezni” olyan kérdésekről, amikben semmiféle szavazás, többség, határozat az alkotó művészeknek nem lehet segítségére. Akiknek ugyanis témaválasztásban, az objektív valósághoz való viszonyukban, a téma kidolgozásában segítséget nyújthat a legbölcsebb bölcsek vagy maguknak az angyaloknak gyülekezete, útmutatása, áldása vagy átká, azok lehetnek, talán lehetnek hasznosak egy-egy közösség pillanatnyi szükségletei szempontjából, de az emberiség egész eddigi történelmének tanúsága s minden máig élt művész és író példájának a bizonyossága szerint ezek a „kormányozható és irányítható” művészek és írók a művészet és irodalom szempontjából eo ipso nem lehetnek mások, mint érdektelenek. Ha művész, ha író, akkor konstitucionálisan legkevésbé se szabad ember, mert alá van vetve egy benső muszájnak. Ez a muszáj lehet abszurd, lehet destruktív, lehet a közösség szempontjából hasznavehetetlen, de a közösségnek viszont illik tudnia, hogy ugyanennek és csak ennek az ellenállhatatlan benső muszájnak köszönhető minden ábra és élő szó, ami maradandó érték.

Könnyű Artner Tivadarat szolgálatkésztségre rábeszélni, de próbálja meg valaki Othellót rábeszélni, hogy keressen megnyugtatóbb élettársat, mint amilyen — az ő számára — Desdemona. Noha Artner Tivadar (akit csak az *Új hang*ből ismerek) az olvadásnak egy még sokkal fagyottabb stádiumában bíralt és tanácsolt, L. F. Ilyicsov, minden nyájasságával és concessiójával, 1962-ben az összetévesztésig hasonlít az 1956 februári Tivadarhoz a művészi alkotás benső, individuálisan kötött törvényszerűségeinek teljes félreismerésében. Képzeljék el Van Goghot, akinek egy ékesszóló, legjobb indulatú lelkész vagy rajztanár, akár hízelegve, akár fenyegetőzve, leckét akar adni az erkölcsös életről, illetve arról, hogy miképp kell neki a társadalom érdekében konstruktív módon részt vennie a képzőművészet helyes irányú „fellendítésében”. Képzeljék el, hogy valaki megdicséri Byronot a görög szabadságharcban való részvételéért és a szabadság eszméjének dicsőítéséért, de ugyanakkor legjobb akarattal figyelmezteti, hogy javítsa ki a *Don Juan*ban, *Kain*ban vagy *Manfréd*ban kifejezésre jutott „hibás” nézeteit. Nem jelentene-e ez olyan kívánságot, hogy ez a rendkívüli, fájdalmasan bonyolult és egyszeri valami, ami a nagy angol költő, aki épp ellentmondásai intenzív vehemenciájával jelenti mindnyájunk gazdagságát, szabja magát egy primitíven fantáziátlanul felállított, valóságban nem létező, helyes úton járó verselőnek a modelljéhez, szimulálja műveiben a jeles tanítványt, redukálja magát az Ideológiai Bizottság cunuchjává — egyszóval szűnjön meg költő lenni?

Nekem is itt vannak a zsebemben az én konzervdobozaim. Most már végleg fölébredtem, s előveszem a *Lityeratura*naja gazetát, és olvasom, hogy az 1962. év végén miket magyaráz páratlan jóakarattal Ilyicsov a művészeknek és az íróknak.

— Csak üdvözölhetjük azokat a kísérleteket, amelyek a valóság művészi tükrözésének új formáit keresik. Tévednek, akik azt hiszik, hogy a

szocialista realizmus és az alkotói kísérletek nem férnek össze egymással. De az új keresése csak akkor járhat sikerrel, ha helyes irányban halad...

Ilyicsov tehát nem akar valami félelmes Zsdanov lenni, jó barát, aki nem ellenzi, sőt üdvözlí az új keresését, „ha helyes irányban halad”. A baj csak az, hogy nincs művész és nincs író, aki keresi az „újat”, illetőleg minden művész és minden író, hacsak nem érdektelen másoló, epigon, föltétlenül holtig keres valamit, amit csakis a kívülről szemlélődő téveszt össze az „új” keresésével, holott valójában viaskodás az egyéni élmény és egyéni emóciók és közölnivalók megfelelő, tehát egyéni kifejezési módjáért. Bölcsen hangzik, hogy ez a keresés csak akkor járhat sikerrel „ha helyes irányban halad”. De miféle keresés volna az, mely előre a „helyes irányban halad”, mely már előre tudja a „helyes irányt”? Minek keresni, hogy lehet keresni annak, aki már tudja a „helyes irányt”? És minek félni attól, hogy eltévedek keresés közben? Az a bizonyos Lessing nevezetű nagy német író például többre becsülte a tévelygések árán elért „helyes irányt”, mint a készen kapottat. Mert a készen kapott helyes irányban csak aludni lehet, de alkotni nem. Hátha igazán eltévedve, végül egy még helyesebb irányra találok, mint amit készen kaphatnék? Mért épp a művészt tesszük meg attól a „dunkle Drang”-tól, mely nélkül Marx nem lett volna Marx, és amely minden világosnak és produktívnak az örök szülőanyja?

Bármennyire is elütő a sztálini idők dekrétumaitól, bármennyire is biztató az Ideológiai Bizottság nevében felszólaló L. F. Ilyicsov beszédének hangneme, mégis alig akad egy mondata, mellyel kapcsolatban nem támadna ellenvetésem vagy sok-sok támaskodó kérdés. Epp mint írónak, aki kommunista, s akinek szívügye, hogy a kommunista az emberibb társadalomnak, az emancipált emberségnek, tehát a szabad igazmondástól elválaszthatatlan szabad szépségnek is követe és harcosa legyen. És épp ezért nem hiszem, hogy annak az akkori ottani Ideológiai Bizottság nevében szóló Artner Tivadarnak igaza lett volna, mikor túlságosan „véznának”, nem eléggé „eszményítetten realisanak” nyilvánította Ferenczy Béni Petőfijét, mint ahogy nem tudom elhinni, hogy Ilyicsovnek igaza volna, mikor a maga alighanem túl robusztus optimizmusával kifogásolja, hogy „az irodalmi művekben nem ritkán kapnak főszerepet a harcosok helyett a tévelygők, az affektáló, ellenzékieskedő fiatal emberek.”

Ha rajtam állna, az emberi jogok, az elidegeníthetetlen emberi jogok Magna Chartájába beiktatnám a tévedés jogát. Csak azért, hogy hangsúlyozzam mindennemű hazugság tiltott voltát. Különösen a lelkesedés nélkül való „irodalmi” lelkesedést. A tehetséggel párosult őszinteség hasonlíthatatlanul értékesebb, mint a megrendelésre festett, pozitív hősök” kultusza. A „pozitív hősök” követelését éppúgy, mint az úgynevezett „eszményesített realizmusét” öreg és fiatal és leghűbb hívők szemében hosszú-hosszú évekre, tán évtizedekre kompromittálta az a még túl közeli korszak, mely szintén „bátor és hősiés és igaz művészetet” követelt, mely szintén azt követelte, hogy az irodalom főhőse a parancsokért s az uralkodó rendszerért lelkesen áldozó és dolgozó nép legyen, a „mai ember”, mint ahogy Ilyicsov mondja, a „sztahanovista”, mint ahogy tegnap mondták. Az a még túl közeli korszak a „pozitív hős” nevében szintén rohadtak és dekadensnek nyilvánította azt a pesszimizmust, melyre pedig minden emberi ember számára épp e korszak rettenetes bőséggel szolgáltatott nem ürügyet, hanem okot. S meg kell mondanom, nem hiszem azt sem, hogy a „nagy szavak” ellen csak azért lázadoznak az emberek, mert „fiatalok, affektálók és ellenzékieskedők”. Nem az ellen a „szocialista” retorika ellen lázadnak-e, mely hosszú évtizedekig kötelező szabállyá tette a hazug ujjongást, és törvénnyé a normális, az emberi szó síri csendjét.

Talán helyesebb lenne nagyobb alaposággal a kérdés másik, objektív oldalával is foglalkozni, avval a kérdéssel, hogyan történhetett egy és más, ami bizonyos „nagy szavak” és, sajnos, nagy eszmék nimbuszát is nemcsak „ellenzékieskedő és affektált fiatalok” szemében, de világméretekben, objektív szempontból is megtépázta, és pedig úgy istenigazában, rettenetes alaposan.

Természetesen mi itt Jugoszláviában más mértékhez szoktunk. Nem azért, mintha a Pártnak nálunk nem lett volna és nem volna tekintélye, hanem azért, mert nálunk a Párt tekintélye sohasem alapult a csálhatatlanság mesterségesen tenyésztett és a gondolat minden szisszenését eleve megfélemlítő babonáján.

Az én „pozitív hőseimnek”, a jugoszláv vasutasoknak köszönhetjük, hogy a vonat ebben az északi-sarki hidegben is alig húsz percet késett. Még arra se jutott időm, hogy az éjszakai olvasmányaimmal és meditációimmal kapcsolatban, melyek kitűnően beleillenek majd a „Konformizmus és non-konformizmus” címmel megígért előadásom témakörébe, csak vázlatos jegyzeteket is készítek magamnak. Illetőleg, persze hogy jutott volna rá időm, ha előbb kezdek hozzá. De ezt a munkát még kényelmesebb helyzetben, az íróasztalomnál ülve is, fanyalogva, az utolsó percre szoktam halasztani. Ismeretlen emberek, mindennemű hallgatóság csoportjával való kontaktusban az előadónak is élveznie kell a maga munkáját. S a legélvezetesebb úgys is rögtönzés, azaz a küzdelem azért, hogy átvigyem a magam szellemi izgalmát másokra, aktivizáljam, felizgassam a hallgatóságot a magamnak feltett kérdésekkel. És feleletekkel. Feleletekkel, amik ha csakugyan azok, akkor mindig csak kezdetei, kiindulásai, kezdeményezői újabb kérdéseknek. Merem mondani — és mondom is —, hogy ez az antidogmatikus, vakmerően kezdeményező, a gondolatokat és egész emberségünket mozgósító, felszabadító produktivitás, ez voltaképpen a forradalom óta az egész jugoszláviai szellemi életnek, magának a jugoszláviai nagy szocialista alkotó kísérletnek a stílusa.

A suboticaí pályaudvaron reggel hatkor — mínusz 26 fokos hidegben. Mintha légiriadó volna, épp csak az elsőtétítést felejtették el. Útitársam, a mérnök, aki nem utazik kártyapakli nélkül a zsebében, tekintetre se méltatva megy el mellettem. Úgy látszik, még meg is haragudott. A kihalt pályaudvaron viszont a ködös háttérben sietve tűnik fel egy pozitív hős, Subotica városának kultúrtańcsosa, aki rám várt, és hozzám érve, a maga részéről szintén mint valami pozitív hőst üdvözöl, amiért mégis útra keltem és megjöttem.

Mindenre, ami ezzel a várossal függ össze, vagy negyven éve már csak növekvő szorongással emlékezhetem. Éveket éltem itt, amik még halálom órájában is lidércnyomásosan jelen lesznek idegeimben. Tucatjával vannak itt házak, melyek nekem ma már csak szerteszört halottak porait, rettenetesen sok halottam nevét és a megfoghatatlant jelentik, hogy mindezek közül épp csak én vagyok az, akinek kétes kiváltsága az emlékezés. Erről jut eszembe, az emlékezésről: a *France Observateur*ben olvastam, hogy Sosztakovics tizenharmadik szimfóniáját csak egyszer adták elő, s aztán többet nem. Az első tételét egy Jevtusenko-versre komponálta, egy ukrainai pogrom, valami őrjöngő nagy zsidómészárlás a témája. Az ottani felletes hatáság — velem ellentétben, aki úgy vélem, hogy kell és hogy nem lehet eléggé emlékezni, mert a jelen és jövő szempontjából a nem-felejtés erkölcsi kötelesség és szükség — állítólag maga N. Sz. Hruscsov úgy találta, hogy felesleges, illetve helytelen az ilyesmire emlékezni és emlékeztetni. Az illetékesek véleménye szerint az ilyesmi ma már „tárgytalan”. Jevtusenko és Sosztakovics azonban nyilvánvalóan úgy találták és úgy érzik hogy nem az.

A jeges úton időnként hintázó görbéket rajzoló gépkocsi az állomásról Pálicsra, a hotelba vitt ki. A következő három nap alatt is a pálicsi szállodámon és az előadóteremen kívül csak a gépkocsit láttam a városból. Vastag jégkéreggel borított ablakai elzárták szemem elől a külvilágot. Elvárzásolt térben mozogtam. Ha nem a hotel, akkor annak az iskolának a bejárata előtt szálltam ki vagy be a kocsiba, ahol a jól fűtött tágas könyvtárteremben az izzó kályha mellett reám váró karosszékben kellett elhelyezkednem, hogy aztán három napon át, naponta több óra hosszat hullassam a magyar irodalomtudomány bölcsességének manóját a széles félkörben elhelyezkedett „távhallgatók” ölébe. S hogy győzzem erővel, az elem tett kis asztalra, szorgos kezek jóvoltából mindig új és új csésze füstölő fekete-kávé került. Csupa fiatal tanárnő és tanár, már néhány esztendő óta tanítanak magyar irodalomtörténetet, többé-kevésbé ismerik tehát az „anyagot”, tehát nekik kell velem közölniük, hogy mi lesz most a dolgom e három nap alatt.

Néhány, a júniusi vizsgára vonatkozó technikai részlet megbeszélése után úgy éreztem magam, mintha nem én volnék a „professzor”, hanem ennyi professor előtt most nekem kell vizsgáznom. Valamennyiük megbízásából, nyilván előzetes megbeszéléseik eredményeképpen, egyikük kérdést kérdés után olvasott fel. Mondjam meg, mi az, amit a vizsgázóktól megkövetelek, mi az „anyag”, amit ismerniük kell, mit „főbb vonalakban” és mit részletesen? Kell-e „készülniük” a vajdasági magyar irodalomból is? A kérdéseknek, mint kiderült, legfőbb oka, hogy mint az én tanulmányaimból, de a magyar tanszék rendes hallgatóitól is tudják, különleges módszer szerint és nem a szokott kritériumok alapján adok elő, s ezért az a hír járja, hogy a vizsgakritériumok is mások, mint az egyébként szokásosak. Tudnék-e valamely régebbi vagy újabb irodalomtörténeti művet ajánlani, amelyre többé-kevésbé rábízhatnák magukat?

Míg jegyeztem a kérdéseket, hogy lehetőleg egyet se hagyjak majd megválaszolatlanul, még egyszer világos lett előttem, hogy más és más formában, a legnagyobb és egész apró méreteken, mindig egy és ugyanarról van szó. Ugyanazokról a problémákról, melyeknek jegyében már évtizedeket és Zágrábtól Suboticáig ezt az éjszakát is eltöltöttem: a kérdés mindig az, hogy az ember égi, illetve földi hatalmak szófogadó alattvalója legyen-e, aki szorgalmasan igyekszik megtanulni az előírt, elrendelt leckéket a vizsgára, vagy pedig...

Megbuktam. Ezek a kissé elfogódott, jövetelemért szemmel láthatóan hálás, rokonszenves, válaszómat oly várakozással és bizalommal leső ifjú pedagógusok nem is tudták, hogy megbuktam. Ők mindent olvastak, amit eddig a magyar irodalomról és általában az irodalomtörténet problematikájáról írtam és publikáltam. S mégis, nyilvánvalóan semmit se sikerült elég hathatósan megírnom, ha azt kérdezhették, hogy „készülniük” kell-e ebből és abból, és hogy többek között kell-e „a vajdasági magyar irodalomból” is.

Három napig napi négy órán át igyekeztem éloszóval jóvátenni hibámat, s ismét Krležára kellett gondolnom: bizonyos igazságokat, épp a legnyilvánvalóbbakat, számtalan változatban egész életünkben napról napra ismételnünk kell — Krleža szavával: „a fülekbe ugatni” —, s akkor is kérdés, meghallják-e, kérdés marad, hogy szárba szökik-e az igazságnak egyetlenegy magja is.

Sikerült-e, amit akartam? Azt hiszem, igen. S biztos vagyok benne, hogy ezekben az igen intenzív suboticiai beszélgetéseinkben hamar megértettük egymást, s főleg azt, hogy a nemzeti irodalmak, a legtöbbször kevesebb művek teljes méltatásához elkerülhetetlenül világirodalmi ismereteken keresztül vezet az út. És hogy másrészt „nemzeti” és „világirodalom” voltképp nincs, konkrétan csak művek élnek, és a művekben alkotójuk és a kor és a társadalom, amelyben — vagy amely elleni harcban — a mű született.

És hogy azért, mert Vajdaságban is írnak magyarul, vagy magyarul is írnak, éppoly hamis volna a vajdasági magyar, mint a vajdasági szerb irodalomról mint külön kategóriáról beszélni. A hangsúly nem a témán, hanem a távlaton van. Ha valaha, akkor ma nevetéses mindennemű partikularizmus kultusza. Ellenben szép lenne, ha egyszer majd megszületne mint az egyetemes jugoszláv és magyar irodalom része, a jugoszláviai, a nacionalizmus minden sötét örökségétől szabad magyar irodalom, a világpolgárian emberi, korlátoktól, külső és belső korlátozásoktól felszabadult forradalmi szellemben alkotó jugoszláviai magyar írók magyar irodalma. Ennek a szellemnek megvannak a nagy úttörői az élő magyar irodalomban, Bessenyeitől és Kazinczytól József Attiláig és Radnótiig és még tovább, mind e mai napig...

A külvilágnak még a látványától is elzáró, hóval és jéggel elfüggönyözött gépkocsiban, irreális térben való utazás után, talán csak a palicsi hotelszobámban eszméltem volna rá, hogy ma még újságot se láttam, hogyha, mielőtt elindultam, némi habozás után meg nem kérdeznék, hogy kitérek-e majd a „Konformizmus és nonkonformizmus” címmel hirdetett másnap esti előadásomban Titónak Beogradban a Népi Ifjúság kongresszusán tegnap tartott beszédére. Erről a beszédről valami olyan egész különleges hangsúllyal emlékeztek meg, hogy amint a gépkocsi a láthatatlanná varázsolt város után megállt a palicsi hotel előtt, szobámba érve legelső dolgom volt, hogy a tőlük kapott újságban a beszédet elolvassam.

Hadd szúrjam itt közbe: most fedeztem fel, hogy mi a titka az olyan merész költői hasonlatok, metaforák és allegóriák létrejöttének, melyek meggyőzően tárnak fel addig nem sejtett, de egyszerre láthatóvá váló összefüggést és kapcsolatokat egymás iránt látszólag közömbös, egymástól látszólag csillagtávolságra eső dolgok, látszólag legkülönbözőbb természetű lények, gondolatok és tünemények között. Amint ugyanis az embert egy vágy vagy kérdés egy bizonyos fokú intenzitással foglalkoztatja, akkor minden történés, minden, ami szeme elé bukkan, eszébe jut vagy fülébe hangzik, arról az ő vágyáról vagy kérdéséről beszél neki, mint valami magnetikus vagy mágikus vonzás hatalma alatt, minden a centrális kérdés vagy vágy köré csoportosul, azzal kerül viszonylatba, azt világítja meg, példázza, magyarázza és mélyíti el, új és új távlatokat nyitva.

Ez történt velem Tito beszédével való megismerkedésem alkalmával is. Első olvasás után tisztában voltam vele, hogy ha akarnám is, nem volnék képes holnap este másról beszélni. Nem tartozik-e bele a konformizmus és nonkonformizmus problematikájába? S ha kellett, hát a maga módján ez a beszéd is bizonyíték arra, amit mindig hangoztatok, hogy költészet és művészet csak a henységnek henye játék, festeni és írni nem kevésbé emberi és társadalmi, nagy horderejű erkölcsi cselekedet, állásfoglalás és felelősségvállalás, mint minden, közvetlenül az emberek politikai és gazdasági életére irányuló tevékenység. Senki másra, kizárólag az én felelősségemre tartozik, mit és hogyan írok, de ugyanakkor nem pusztán az én magányügyem, hanem ügye annak az egész közösségnek, melyben az alkotó művész él és hat, vagy legalábbis hatni akar. S jó, hogy ez Tito beszédében megkapta a maga hangsúlyos elismerését.

Nem lehet költő vagy művész, akinek közömbös volna, hogy amit szükségképpen magára hagyatva, magányához ragaszkodva, magánya autonómiájában négy fal közt, magányos vívódásában alkot, az csak neki fontos-e, vagy pedig egy élő közösségnek is. A művész számára azonban épp itt van a végzetes és semmiféle külső segítséggel meg nem oldható dilemma: az alkotás megköveteli, hogy a művész csak a maga benső parancsát kövesse, és csak ha már a benső parancs törvényeinek megfelelően megformálódott a mű, akkor, és csak akkor válhat számára aktuálissá — a közösség. Aki azzal a szándékkal s eleve csak azért fest, farag vagy ír, hogy biztosítsa

magának valamely meghatározott — akár feudális-egyházi, akár polgári, akár szocialista — közösség tetszését, az már ezzel a magatartásával eleve kívül kerül a művészet szféráján, azaz a benső igazság közlése művészi akaratának specifikus világán. S ami ennél fontosabb: műve, ha tán pillanatnyilag helyes célt szolgál is, helyes célok szempontjából hasznos és messzemenően gyakorlati szükségletet elégít is ki, azt a produktív szerepet nem fogja betölteni, ami csak a kizárólag individuális, benső élményből születő, a mindig meglepetésként s legtöbbször megbotránkoztató eredetiséggel ható műalkotásnak a kiváltsága.

Ez paradoxon, és mégis így van az egész eddigi történelem tanúsága szerint: ami eleve úgy készül, hogy hozzásimuljon a „megrendelők”, a közösség ízléséhez, az eleve elárulása, megtagadása épp a művész önmagával és a közösséggel szemben fennálló erkölcsi kötelezettségének. Ezért a teljes művészi szabadság elve az egyetlen reális biztosíték s az egyetlen lehetséges hathatós formája a küzdelemnek a ponyva, a giccs és a hazugság, vagyis mindaz ellen, ami a provinciális „kulturális életnek” az elválaszthatatlan sajátja. Minden kényszer vagy nyomás a közösség részéről csak a képmutatásnak intronizálása és prémium a könnyen alkalmazkodni tudó, s mindig alkalmazkodók, saját eredeti mondanivalótól mentes középserűségek számára.

Tito megdöbbenően, pontosan fején találta a szöveget, mikor épp ebben a beszédében, az integrális szocialista Jugoszlávia és az azt alkotó nemzetek egymáshoz való viszonyát tárgyalva amellet emelt szót, amit én az imponderábilák teljes tiszteletbentartásának neveznék. Az integrális szocialista Jugoszlávia nem jelenti az őt alkotó nemzetek szabad individualitásának a negációját. Minden parancs, hegemonisztikus akarat vagy kényszer — az öngyilkosságnak egy neme volna.

„A több nemzetből alkotott szocialista közösség magasabb rendű egysége éppen abban nyilvánul meg, hogy mindezeknek a nemzeteknek közös kötelessége, hogy fejlesszék és a szocialista társadalmi viszonyok magasabb fokára emeljék a szocialista társadalmat. Ezért az a vélemény, hogy az integrálódás ellenkezik a köztársaságok, illetőleg a nemzetek érdekeivel, éppen annyira helytelen, mint amilyen helytelen azoknak a felfogása is, akik úgy vélik, hogy az integrálódásnak meg kell szüntetnie a nemzeteket, és az a célja, hogy egy új egységes nemzetet hozzon létre... Egy szocialista közösségben egyesülő nemzetek közös kincstárba viszik be a legpozitívabb kulturális és más örökségüket. Ezzel gazdagodik az egész szocialista közösség... Mindenki az lehet, aminek érzi magát, és senkinek sincs joga arra, hogy bárkire is valamilyen nemzethez való tartozást kényszerítsen, ha az illető csak Jugoszlávia polgárának (csak jugoszlávnak) érzi magát.”

Ez számomra nemcsak a politika szempontjából kardinális jelentőségű megismerés. Ez azt jelenti, hogy nem lehet egy szocialista közösséget a közösséget alkotó szubjektumoktól elvonatkoztatni, egy, az adott valóságok felett lebegő *Ratio* követelményei szerint fabrikálni. Az árnyalatok, az imponderábilák, az egyes népek nemzeti tudata vagy érzékenysége nemcsak toleranciát követelnek, hanem maximális szabad alkotási lehetőségeket: a minden különbözőséget tiszteletben tartó szocialista egység híján az imponderábilák döntő súlyú destruktív és széthúzó erőkké válnak. A külső beavatkozás, minden nyomás vagy minden *erőszakos* siettetése az integrálódás folyamatának, nemcsak késlített, hanem lehetetlenné teszi a benső egységülés folyamatát.

Ez a dialektika érvényes a szellemi tevékenység valamennyi területére — teszem hozzá én. Mint ahogy nem lehet reális történelmi erők adottságaival szemben egy *Ratio*-ból kiindulni, nem lehet egy elképzelt szocialista művészet vagy irodalom követelményeiből kiindulva élő művészek és

költők alkotó tevékenységét szabályozni vagy irányítani. Illetve mindent lehet, lehet a lehetetlent is — a szocializmus sztálini korszaka azonban azt is bebizonyította, hogy mégse, egyet a leghatalmasabb, még a lélegzétvételt is kontroláló államapparátussal se lehet: alattvalók, legszófogadóbb alattvalók ezernyi meg ezernyi, buzgó erőfeszítéssel, de rendelésre készült apologetikus cikke, könyvek, képek, szobrok százezrei nem hogy nem pótolják egyetlenegy igaz művészi szó értékét, hanem épp tumultuózus sokaságukkal fedik fel a tátongó ürességet. A mélyből és szabadon feltörő, igaz, az egész embert kimondó, az embert önmagának visszaadó, igaz és csendes művészi szónak a hiányát. A sztálini korszak a bizonyosság rá, hogy egy hatalmi erőforrásaiban korlátlan, gazdaságilag, politikailag és területi kiterjedésében óriási, vezető birodalom kulturálisan, képzőművészeti és irodalmi vonatkozásban egy anakronisztikus, szűk látókörű, merev és legsötétebb, hipokrita provincializmus színvonalát képviselheti. Épp a többi, civilizált világot átjáró, a civilizált világ többi részében működő és alkotó művészeti és irodalmi áramlatokhoz, a XX. század emberének formanyelvéhez való viszonylatban.

Viszont egy adott történelmi pillanattól kezdve, akkor, mikor a marxizmus—leninizmus — a legnyugat-európaiabb forradalmi gondolatrendszer — helyébe valami ázsiai Dalai Láma zsarnoki dogmáit és ortodoxiáját intronizálták, a marxi és lenini eszmék, a legnagyobb új emberi remények Tájékoztató Irodának nevezett csillagtalán éjszakája idején, az elszigetelt, fejletlen, kicsi balkáni ország, a szocialista Jugoszlávia a maga eretnek szavával és dacával, a maga marxi és lenini — s jobb szót hamarjában nem tudok —, európai humánus és kulturális eszmékhez, hagyományokhoz és szándékokhoz való harcos hűségével az embert, a kultúrát, a szocializmus erkölcsi presztízst egyedül képviselte. És *de facto* jelentette is. a haroban, melyet közvetlen célkitűzésben egy kis ország népeinek az életéért, a mi saját szabad életünkhöz való jogunkért vívtunk, nyilván, és mindnyájunk számára nyilvánvalóan, még annál is több forgott kockán, mint a mi sorsunk. Ha máskor nem, hát ebben a harcban megtanultunk nagy, óriási történelmi világtávlatokban számot vetni magunkkal, sorsunkkal és feladatainkkal. Meg kellett tanulnunk, és meg is tanultuk, nem pusztán a Balkánnak s nem is csak Európának, hanem kontinenseknek, ennek az egész keserves planétának, a földgolyónak minden sebéit, kínját, csalódását és sorskérdését a magunk lététől és sorsától különválaszthatatlan összefüggésben tudni.

Ebből következik, hogy művészetben és irodalomban is minden világáramlatra érzékenyen, maximális befogadóképességgel reagál a mi avantgarde-unk — avantgarde vagyunk harcban állva a lokalizmus, regionalizmus, partikularizmus, a folklór, mindennemű hazai sár és bocskor és érzelmes álkultúra minden nyílt vagy rejtett kultuszával. Egy szenzibilitás nevében, mely a bocskorhoz való viszonyában „dekadens”, mely szenzibilitás a ma és mindenkor nonkonformista Tito iskolájában termett, mely épp azért, mert az emberi szolidaritást képviselő szocialista jugoszláv szenzibilitás, egyben a mai világ legkülönbözőbb, ellenséges táborokon belül élő kultúremberének, a mindenütt megtalálható kultúrembernek is a szenzibilitása.

Nincs ok rá, Jugoszláviában senkinek sincs oka rá, hogy ne nevezze nevén a dolgot, minden dolgot: ez a mai intellektuális és esztétikai szenzibilitás nem optimisztikus, nem a valóság igenléséből, nem boldog remények chiliastikus mámorában, hanem tragikus élményekből termett, egykori nagy remények rémületes hajótörésében, csalódottságon és kétségeken nevelődött. Beszédében Tito is ennek a típusnak jellemző tulajdonságaként a kétségbeesést és távlatnélküliséget emlegeti. S joggal. Ami az utóbbi évtizedekben szemünk láttára történt, amikor a szocializmus nevében gonosz-

tevőknek deklaráltak és pusztulásra vagy akasztófára ítélték harcosokat, s amikor ugyancsak a legutóbbi időkben ugyancsak a szocializmus nevében egymásután „rehabilitálják” a meggyilkoltakat, ez bevallását jelenti annak, hogy a szavak, még a szocializmus fogalma is, ellentétesen értelmezhető. Bevallását jelenti a szörnyű krízisnek, intellektuális és morális krízisnek, mely nem kímélte meg az új kor legnagyobb reményét és leghumánusabb eszméjét, a forradalmi nemzetközi szocializmust. Az áldozatok posztumusz erkölcsi rehabilitációja semmiképp se alábecsülendő, sőt óriási lépés ki a sötétségből előre, de önmaga még nem biztosíték arra, hogy sikerülni fog magának a szocializmus eszméjének a rehabilitálása, az eszme egykori vonzóerejének, humánus, kulturális és erkölcsi presztizsének a helyreállítása.

Mit érne, mit adhatna az embernek kép, szobor, vers, ha bennük ez az erkölcsi krízis, az értékeknek ez a tartós válsága közvetlenül vagy közvetve, esztétikai szinten is kifejezésre nem jutna? Épp a leghaladóbb, az embertelen életfeltételek embertelenségét lázadóan átélő emberek élete központi tartalmát alkotta az, amit szárazon a szocializmus eszméjének szokás nevezni. Ennek az eszmének ez az objektíve ezer vonatkozásban tapasztalható erkölcsi válsága következményekkel jár az alkotó művészeknek a magatartására, akik — Tito szavával — „elkülönülnek, magukba zárkoznak”. Ezek a művészek, írók a kétségessé vált objektív valóság ábrázolása helyett a maguk szubjektív zaklatottságát, az atombombáktól fenyegetett objektív világban való hontalanságát, ezt a minden egyéb fölött domináló szenzációjukat akarják — mert kell — színek, vonalak és szavak mágiájának számtalan változatával kifejezni. Egy logikával, mely nem a kétszer kettő négy logikája, hanem a kétségeké, a jajkiáltásé, a rémületé és a követelésé, az emberé, aki nem tud belenyugodni egy életbe, amely világméretekben nem hasonlít emberhez méltó értelmes élethez. Ez az ő külön nyelvük nem onnan ered, mert megszűntek „társadalmi lények” lenni, hanem épp ellenkezőleg, mind e mögött elevenen működik épp a szubsztrátum, melynek neve az adott társadalom. Nosztalgikusan lázadnak egy állapot vagy konstelláció ellen, mely megfosztotta az embert, a gondtalan, lelkes és őszinte igenlő boldog kiváltságától, illetve lehetőségétől.

Hogy az, ami eredetileg a „társadalmi lény” tragikusan fájdalmas elidegenedésének, magábataszítottságának autentikusan művészi (tehát egyéni) megnyilvánulása, nemzetközi divattá, egy erkölcsi és esztétikai magatartás puszta külsőleges majmolásává, szimulálássá, nemegyszer kontrákézen vagy rutinosan puszta modorra lett és lesz — semmit se változtat azon, hogy ez a magatartás csak azért válhatott nemzetközi divattá, mert mint a művészi divatok mindig, ez a „divat” is valóságos fájdalmaknak, valóságos hiányérzeteknek, valóságos szükségleteknek a parazitája és haszonélvezője. S mert nincs külön jugoszláv glóbusz, s mert épp a jugoszláv szocialista valóságban különleges intenzitással, szinte a magunk bőrén kellett átélnünk az úgynevezett szocialista tábor minden erkölcsi, politikai és esztétikai eltorzulását, s mert állandóan a bennünket fenyegető, eltorzult táboron kellett tartanunk a szemünket, szükségképpen semmi se lehetett számunkra idegenebb és lehetetlenebb, mint Voltaire Candide-jával csak élvezni a saját kertünk szépségeit, és semmi se lehetett számunkra távolibb, mint a többi világgal a szolidaritást megtagadó elégedett „egészség”, vagy mint az aszkézis fegyelme alól felszabaduló reneszánsz-korabeli embernek a realitásában és a realitás ábrázolásában való gyönyörűsége.

Az absztrakt művészet nem olyan értelemben elvont, hogy elvonatotkoztat a világtól, hanem — amennyiben nem puszta modor, nem epigonok kisebb vagy nagyobb kézügyessége — az absztrakt művészet egy meghatározott, tragikus világkonstellációhoz való pozitív és intenzív viszonynak a vizionárius formanyelve.

Ami nekem gyakorlatilag döntő fontosságúnak látszik Tito kultúrpolitikai fejtegetéseiben, az annak a hangsúlyozott megállapítása, hogy a szocialista Jugoszláviában nincs és nem lehet arról szó, ami csak a kultúra iparosainak vágyálma: szó se lehet semmiféle fölülről diktált, az állam hatalmi szerveivel kötelezővé tett „vonalról” művészetben és irodalomban. Ami azonban — Tito szerint is — sürgősen kötelező, az a félelmesen elburjánzó ponyva, a pusztító és romboló giccs ellen való szisztematikusan harc — harc a hazugság minden formája, minden ellen, ami felemás, ami csak modor, harc a melodramatikus, az érzelmes, az elringató frázis ellen éppúgy, mint a „harcias”, a „szocialista” frazeológia áruhájában megjelenő deklamáció, az állítólagos elmaradt közönség színvonalához „alkalmazkodó”, közérthető hízelgés ellen. Harc azért, hogy virágozzék szabadon „a hős orgonaszál”. Éspedig L. F. Ilyicsov frissen feltámasztott szocrealizmusa, az elpusztíthatatlan Geraszimov, illetve Laktyionov „Levél a front-ról” című idillikus, hazafias és édes festménye, a rádióállomások „könnyűzene” avagy „szív küldi szívnek szívesen” című programpontjai, a magyar irodalom védőszentje, a „szent Anekdota” és a halhatatlan Csárdáskirálynő forradalmakat és ellenforradalmakat túlélő és a „Ne sírj, ne sírj Kossuth Lajos” című dalművek biztos és osztatlan közönségsíkere ellenére.

*

Megint egyszer nem futotta időből, hogy esti előadásomra legalább jegyzeteket készítsék. Pontosan este hétre megállt velem a gépkocsi, és pedig annak a zeneiskolának az épülete előtt, ahova kamaszkoromban azon a címen jártam, hogy hegedülni tanulok, de hegedűtanárommal, a korán megkopaszodott Rados Dezsővel, rövid lelki tusa után inkább szerelmi ügyeket és komplikációkat beszéltünk meg, miközben Marx, Nietzsche és Arcübasev tanainak a lehetséges, illetve lehetetlen szintéziseiről vitatkoztunk... Az előadóterem a földszinten. Annyian vannak, hogy nem is jut hely mindenkinek, noha — ellentétben az egykori Szabadkával, ahol Bíró Károly volt a polgármester — a plakátok még csak kilátásba se helyezték, hogy az előadás „táncmulatsággal és tombolával” lesz „egybekötve”. S eljöttek a távhallgatók is, akik már délelőtt négy órán át hallgatták az előadót, sőt még Novi Sadról, a fakultásról is akadt itt diákom. S ha telt volna fizikai erőmből, hogy az előadás után valamennyi kérdésre feleljek, a hallgatóság — Bíró Károly egykori szabad királyi városában, Szabadkán — vacsora nélkül tán éjfélig is együtt maradt volna. Mert az egykori Szabadkán ilyen izgató kérdés ma a marxizmusnak és a művészetnek a viszonya. Hihetetlen, de van valami ebben az irreális realitásban, épp ebben valami, ami majdnem elképzelhetetlen — és mégis valóság. Az előadás előtt Varga elvtárs, a Subotica-i Közgazdasági Fakultás dékánja mondta nekem, hogy egyedül ő maga minden fennakadás nélkül névszerint háromszáz subotica-i diákját tudná megnevezni, akiknek számára a legizgalmasabb kérdések közül valók a kérdések, amiket Tito beszéde vetett föl. Varga elvtárs így mondta: „Ragyogó fiatal értelmiségiek”. Az előadás és az azt követő vita után biztos voltam abban, hogy Varga elvtárs nem túlozott.

„A FRANCZIÁK ELLEN MAGYAROK S HORVÁTOK TI VÉRES FEGYVERREL MIÉRT INDULNÁTOK?”

Szeli István

Ami 1794 után a magyarországi jakobinus mozgalomban bekövetkezett, azt már megírta a történelem: a szervezkedés néhány hónapos életét, a kátek megírását és terjesztését, az elfogatásokat, a kegyetlen megtorlást. Csak egyről tudott keveset a legutóbbi időkig, arról, hogy milyen mélyen ágazott el a kor forradalmi szimbólumának, az Arbor Libertatisnak lombozata a birodalom délszlávok lakta tartományaiban is.

*

„... minden igyekezet és minden törekvés a forradalmat akarta szítani, mint az a veszedelmes horvát vers is, amit a zágrábi szabadsághéra függesztettek ki” — írta Németh János jogügyi igazgató Hajnóczy hűtlenségi perének vádiratában a lefoglalt iratai közt talált versről, amit 1794 farsangvasárnapján tűztek ki a Zágráb főterén felállított szabadsághéra.¹

Hajnóczyt és a többi vádlottat kihallgatásuk során több ízben is vallatták a horvát vers felől, de a szerzőt a hosszas nyomozás sem deríthette ki, noha a vád képviselője mindent megtett kézre kerítésére.

Jellemző a vers „veszedelmes” voltára, hogy Hajnóczy „bűneinek” tárgyi bizonyítékául az ügyész mindössze két verset tudott mellékelni a pertesthez: az alábbi horvát nyelvű költeményt és a szlovák Marseillaisét.²

S jellemző a rendszerre is, amelyet egy költemény miatt fog el ilyen páni félelem.³

A vers meglétéről — mint Vaso Bogdanov kimutatta — tudtak a horvát polgári történészek is, Smičiklas még regesztáját is közölte, de szövegét nem publikálták, s nem foglalkoztak vele jelentőségéhez mérten.⁴ A hazai irodalomban Vaso Bogdanov közli először a teljes szöveget Hajnóczy átiratában, s bebizonyítja, amit a korábbi irodalom csak sejtett: a szerző a jakobinus mozgalomhoz közel álló ember lehetett. Ezzel újabb bizonyítékát tárta fel annak, hogy a francia forradalom idején lejátszódó horvát moz-

¹ Hajnóczy perjegyzőkönyve a periratok között. I. Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. II. 427. l.

² A pertest további mellékletei: Hajnóczy vallomása, az ügyész vádirata és Verseggy vallomása Hajnóczyról. U. o.

³ A horvát verset fordító Verseggy szenvedni el a leghosszabb börtönbüntetést: kilenc évig raboskodott, jóval Kazinczy után szabadult.

⁴ Vaso Bogdanov: Starine, 331 l.

galmakban nem kizárólag a József reformjaival szemben álló nemesség játszott szerepet, hanem forradalmi polgári elemek is,⁵ hisz Martinovics is „több ezer demokratáról” beszélt Horvátországról szólva, akiket „be lehetne kapcsolni” a mozgalomba.⁶ A vers motívumai, a benne előadott érvek és nézetek kétségtelenül nem magánvéleményt fejeznek ki.

Bogdanov azonban tanulmányának második kiadásában is (1960) úgy véli, hogy a versnek csak egy példánya maradt fenn, Hajnóczy átiratában. Mi Maximilian Vrhovac zágrábi püspök peres irataiból közöljük szövegét, nemcsak azért, mert ez mind nyelvtanilag, mind helyesírási tekintetben korrektebb, hanem a verscím itt közölt variánsának sokkal fontosabb tanulságai miatt is:⁷

Pasqil od nekojega Horvaczkoga vrednoga Quilotine Franczuza
vu Zagrebu van dan vu Fassenszko vreme rasztepen 1794.

Zakai isli bi Horvathi!
prot Franczuzu vojuvati?
ki vasz nigdar ni zbanuval
kak vasz vszaki bu valuval.

Nit je vasse Hise szpalil
nit na polye kad navalil
vassu Marhu ni odgonil
Sene vasse ni oszkrunil.

Bolye bi sze snym szlozsi
y po onih szkup vudriti
ki sze proti nyemu sztave
szamo da vasz duse dave.

Franczusz za vesz Szvet vojuje
Navuk nyegov to valuje
brani Muse y Purgare
szamo tere vsze Hahare.

Vszem Praviczu jednu daje
Plemenschinu neszpoznaje
ar szamo veli vszi jednoga
Pokolenya Chlovechkoga.

Ieden Bog ie vszeh Sztvoritel
ieden Adam vszeh Roditel
iedna Zemlya vsze nasz hrani
iedna Pravda naj vsze brani.

Iednakosze vszi rodimo
y po szmertí vZemly szpimo
szamo Kreposzt Bog zviszujje
ova naj nasz raszluchuje.

Sz pametnessi naj ravnaju
Priproszteessi naj szlusaju
Groff ie sztokrat velik bedak
Plemenitas vech kak sumak.

Pri Franczuzeh ie vam Dacha
ki vech ima on vech placha
iednakosze vszaki szudi
Muss, Plemenit ali Groff budi.

⁵ A polgári történetírás nem vett tudomást a horvát népi mozgalmakról. „A horvát nép nem tudta, talán nem is hallotta, miért küzdöttek a franciák, milyen eszmékkel törtek be a világba, s hogy mit értettek testvériségen, egységen és szabadságon. Lassankint ezek a hangok elérkeztek hozzánk is, de értelmük valójában ismeretlen maradt” — írja Šurmin a francia eszmék horvátországi visszhangtalanságáról. I. V. B.: Historija političkih stranaka... 22. l.

⁶ Martinovics vallomása 1794. IX. 10-én. Iratok. II. 163. l.

⁷ A Vrhovac elleni vizsgálat anyagából. Országos Levéltár Budapest. Kanc. 90/1794.

- Vu Szpravische vszi hodiju
praviceszi vszi delaju
Poglavare vszi zbiraju
Domovinu vszi braniju.
- Zaterl Francusz Kanonike
ie vsze takve Duhovnike
kiszu szami zato bili
daszu dobro jeli pili.
- Nikai Obchini hasznili
vnogem Krivicze vchinili
Puche Sene kvarili
malo Boga molili.
- Malo Biskupi poszljuju
prevech vszigde goszpoduju
zato vsze ie nym Bogacztvo
y zemelszko vsze goszpocztvo.
- Viszte veli Redovniki
Krisztussevi namesztniki
koga z Kralyesztva zovoga
nije szveta laslivoga.
- Ki ne imel gdebi Glavu
bil naszlonil szvoju pravu
anda zemelszka pusztete
ter Krisztussa szledete.
- Vszem dopuscha da szlusiju
Bogu szvomu kak hocheju
danamsze dopada szlusba
ku pobosno daje drusba.
- Povechtemi szada Lyudi!
ieli Francusz tako bludi?
kakvam Duhovniki kasu
kak v-Prodekah vech krat lasu.
- Neveruite lyudi toga
dabi Francusz tajil Boga
da pobosne povszud kole
kakti Ovcze ali Vole.
- Pregon vere prepoveda
szamo vmoriti zapoveda
kiszu Domovinu zdali
ali zdati pripravlali.
- Da szumlyve vuzu meche
toga tajit nigdo neche
ali daga nebi zdali
kakda drugi szu prodali.
- Vszi moraju Novcze dati
kiszu vu Obchini Bogati
za branenye Domovine
y predrage Szloboschine.
- Ali vszem sze opet verne
kadsze nazad mir poverne
szami takvi budu kvrani
kiszu bili nepokorni.
- Y mi k boju pomasemo
lyudi Novcze Kruh dajemo
ne za branit Domovinu
josche menye Szloboschinu

Prisvili.

Od nedojega Horvackoga vrednoga Quilone Francuza vu Zagrebu van dan vu Passensko vreme razsepen 1788.

Zakaj isli bi Horvathi?

prot Francuzu vojvaki?
Ki vadi nigdar ni zantival
kako vadi vskati bi valoval.
Nit je vadi Hise Spalil
Nit na polje kad navelil
Vadu Machu ni odgnil
Jong vadi ni vskucunil.

Dolje kiste Sniga Sclaviti
i pgonih Sclavij vidziti
Kiste pgoni njemu Sclav
Kamo da vadi duse dave.
Francuzi ka vadi Sclav vojvaje
Kamti njegovo to valuje
brani Hise i Burgar
Sclavo tere vadi Sclavare.

Vsem pravicku jednu daje
Blemenstihu nezmenaje
iz Sclavo vadi vici jednoga
Kolonija Chlovecckoga.
Jedn Drog ie, vadi Sclav
jedn Adam vadi Sclav
jedn Zemlja vadi na Sclavani
jedn pravda naj vadi bra.i.

Jednabrake vadi zidimo
i po Sclav vadi Sclav
Sclavo Sclav Drog Sclav
ova naj vadi raz Sclavuje.

Sclavmetredbi naj raonaju
primostesli naj Sclavaju
Drog ie Sclavrat veliki bedak
Blemenitas vadi Sclavumak

Bri Francuzek ie vam Dage
ki vech ima on vech plach
jednakti vadi Sclav
Hust, Blemenit ali Drog budi.

Vu Sclavrische vadi hodije
Sclavceski vadi Sclav
Sclavare vadi Sclav
Sclav vadi Sclav.

Zatexl

Zatexl Francuzi Sclavomiki

ie vadi takvi Duhovniki
Kistu Sclavo zato bili
dazru dobro jeli pili.
Nitai Obchimi Sclavmiki
vngem Sclav vechinil
Puce Sclav kvazili
malo Doga molili.

Malo Sclavij posclavu
prevec vadi Sclav
Zato vadi ie vadi Sclav
i Sclav vadi vadi Sclav.
Vadi vadi Redovniki
Kistu Sclav nam Sclav
Koga Sclav Sclav
vadi Sclav Sclav.

Ki ne imel gochi Sclav
bil na Sclav Sclav
anda Sclav Sclav
ter Sclav Sclav
Vsem domsteha vadi Sclav
Drog Sclav Sclav
danamit dopada Sclav
Sclav potvorn daje Sclav.

Dovechtemi Sclav Sclav
ieli Francuzi tako bludi?
Kakvam Duhovniki Sclav
Sclav v. Sclav vech Sclav

Neveznik ljudi toga
idabi Francuzi naj Doga
da potvorn primost kole
Kakvi Ovce ali Vole.

Drogon Vere preproveda
Sclavo Sclav Sclav
Kistu Sclav Sclav
ali Sclav Sclav.

Da Sclav vadi vadi
toga tajit nigdo neche
ali daga neti Sclav
Kakiga drugi Sclav.

1788
MISLAVI LEVITAI

Vadi

- Neg da Popi goszpoduju
Velikassi da kralyuju
da osztane joss Muss tusen
kak do szada bil je szusen.
- Da y od szad Muss vsze hrani
Domovinu vlovlen brani
da szam dela Puta Moszta
all nit ovo nije doszta.
- Ioss da Mosztovinu placha
Goszpon ide prez haracha
da vsze terhe Muss podnassa
Goszpon naibu Harambassa.
- Szto krat suhko Muss sze plache
kad po Baleh Goszpon szkache
y szvojum Kurvum sze veszeli
kada Muss od tuge czvili.
- Ovi szu vam kervavoga
zroki boja Franczuskoga
tojeszta haharov oholnoszt
ni pak vera al pobosnoszt.
- Ovo delo obdersati
jezera nemiliju dati
koi vendar vgladnom Lettu
neszu dali Kruha Kmetu.
- Od glada ie Kmet vumiral
josga Goszpon je odiral
nitmu szada neoproszti
da kai daje nadomeszti.
- Ove gledech Bog Krivicze
ni na Zemlye vech praviche
zahman bilszem poszlal szina
veli hodi Quilotina.
- Pervich rasaj Duhovnike
me laslive Namesztnike
koy zrechmi me valuju
s chinmi pako zatajuju.
- Takvi ieszu Duhovniki
Biskup vszemi Kanoniki
ki naveksze gosztiju
vudne nochi Halber zwelfen igraju.
- Ni szpametno velet mochi
Dasze Kerv chlovechka tochi
za ovakve paniperde
ki sztalissa szvoga gerde.
- Nye ti Quilotina vmori
Kepulonu VPekel vuczi
naj na veky snym sztanuju
arga verno naszleduju.
- Zatem reczi Plemenitem
z-Bogom doslaszem szerditem
ki vam neche vech oprosztiti
neg vasz hoche szkoreniti.
- Kaiti nechete szpoznati
daszu Musi vassi Brati
y da zmed nyh ima vszaki
zmavi vu vszem del jednaki.

Zato veli Vszamoguchi
 prot koiega nije mochi
 zahman szu vsza ka dajete.
 obladani vi budete.

Ar z-Francuzom ja vojujem
 Musom vchinyene szplachujem
 od Goszpode vsze Krivicze
 presz razuma y praviczze.

Nazad hochu dati Musu
 kaj ie imal V-Paradisu
 nit Goszpona nit je Musa
 kad sztvorila Ruka Bosa.

Az a nagy szorgalom, amit a „hazaárulási és felségsértési per” folyamán a királyi ügyész a horvát forradalmi vers szerzőjének felkutatása körül kifejtett, nem volt ok nélkül. Ennek a nyomatékos érdeklődésnek a kulcsát Szén Antalnak, Martinovics unokaöccsének írásbeli védekezése adja a kezünkbe.⁸ Szén ugyanis állhatatosan tagadta, hogy a kátékat Turopoljén, bátyja szolgálathelyén, vagy Horvátországban bárhol is terjesztette, viszont a gyanakvó ügyész, a „fenevad gyalazatos Németh”⁹ Szén két és fél hónapi vallatása után is azt állította, hogy „még nincs eléggé kikérdezve afelől, hogyan vitte át Horvátországba ezt a pestist.”

A rendszer semmitől sem tartott jobban, mint attól, hogy az utolsó kártyát is kiütik kezéből, a Habsburg őrbirodalom fundamentumát és végső menedékét: a birodalom nemzetiségi mozgalmainak széttagoltságát, politikai elszigeteltségét és ideológiai különállását. Kaunitz, a mindenható kancellár már 1790-ben felismerte: „Minél nyilvánvalóbban és aggodalmat keltőbbben akarnak Magyarországból, Erdélyből és az illír nemzetből egy vis unita-t kovácsozni, annál tanácsosabb és szükségesebb lesz a „divide et impera” elve.¹⁰ Nem fogunk tévedni, ha már a szabadkőműves páholyok működését korlátozó császári pátens valóságos értelmét is abban keressük, hogy az osztrák abszolutizmus az őrbirodalom veszélyeztetettségét látta a szabadkőművesség ártatlan kozmopolitizmusában, osztályok, nemzetek és vallások feletti ideológiájában. S ez lehet az oka annak is, hogy a véres megtorlás után, 1795-ben legfelsőbb rendelet tiltja meg a páholyok munkáját a birodalom egész területén.

Ebbe a távlatba kell a verset is helyezni.

A vád nagyon is tudatában volt a költeményben képviselt eszmék „veszedelmességének”, forradalmi tartalmának és politikai jelentőségének: a Verseggy elleni vádirat is abban marasztalja el a költőt, hogy „segédeszközt szolgáltatott a forradalmi rendszer előmozdítására és sokak által való elfogadására”¹¹ a vers magyarra fordításával, a nádor pedig — szimbólikusan — máglyán égetteti el a horvát verset. . .¹²

S gondba ejthette az ügyészt az a nyilvánvaló és közvetlen kapcsolat is, amelyre a Zágrábban datált vers terjedési vonala derített fényt: Hajnóczy egykori szerémi alispán-társától, Marko Delivuktól kapta, majd nyersfordításban közli Verseggyvel, hogy az „énekelhető”-vé tegye. Tőle kerül aztán a magyar jakobinus „direktórium” tagjainak kezébe.¹³

⁸ Defensio Antonii Szén. O. L. Vertr. A. fasc. 44.

⁹ Kazinczy jellemzése a pert vezető szélsőségesen aulikus jogügyi igazgatóról: Fogságom naplója, február 25-e.

¹⁰ Idézi Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. Bp. 1960. I. k. 16. I.

¹¹ A Verseggy elleni vádiratból. Iratok. II. 219. I.

¹² Sándor Lipót nádor jegyzőkönyve. Iratok. III. 232/3. I.

¹³ Hajnóczy vallomása. Iratok. II. 106. I. — Delivuk vallomása Széchen kamaracelnök kísérelő iratával, amelyben többek között ezt írja: „Remélem, hogy a magas királyi szándék figyelembe veszi, hogy . . . a zágrábi püspökről, kiről Martinovics feltételezi, hogy a szerző lehet, nem tettem említést.” O. L. M. Kanc. 90/1794.

A vers tehát a maga idejében sokak előtt ismert volt magyar fordításban is: a per vádlottjai kézzől kézre adták, másolták és terjesztették, valószínűleg az ügyésztől megállapított sokkal szélesebb körben is. Erre a feltételezésre az is nyomós okot ad, hogy Verseghy már alig néhány hónapra a vers magyarra fordítása után azt hozza fel mentőkörülményül, hogy fordításai — a Marsziliai ének és a horvát vers — a sok átírás és másolás folytán nem kis mértékben megromlottak és megváltoztatott szöveggel terjednek. Ő a Hajnóczytól kapott nyersfordítást csak „jobb metrikus formába öntötte”, de a pertesthez csatolt szöveg, amit az ő fordításaként tartanak számon, „oly alapos változtatást szenvedett”, hogy benne nehezen ismerhető fel az ő munkája. „Világosan látszik ez a csatolt másolatból is, amelyben sok mérték nélküli vesszor van, s a szótagszámok sem azonosak s így nem is énekelhetők.”¹⁴

Ugyancsak Verseghy vallomása vezet nyomára annak is, hogy Hajnóczy mennyire fontosnak tartotta a fordítás minél előbbi elkészítését. Talán a magyar Marseillaisét látta benne. Mozgósító erejét mindenesetre azal egyenértékűnek tarthatta, hisz éppen e két vers fordításával sürgette oly gyakran a költőt.

A horvát vers magyar szövege, sajnos, elveszett, csak néhány sorát ismerjük a fordításnak Szirmay Antal feljegyzéséből:

A francziák ellen magyarok s horvátok
Ti véres fegyverrel miért indulnátok?

és:

Hogy a szegény paraszt terhét hordozgassa,
Nemes ez után is légyen Harambassa.

E néhány fennmaradt sornak és Verseghy egyéb vesszorainak felhasználásával kíséreljük meg az alábbiakban rekonstruálni Verseghy szövegét a XVIII. század fordítás-gyakorlata szerint.

A' francziák ellen magyarok 's horvátok
Ti véres fegyverrel miért indulnátok?
Benneteket azok soha nem bántottak,
Ellenetek fegyvert soha sem ragadtak

Kicsiny házaitek' föl sem is pörkölték,
Mezeitek' csendjét soha föl nem verték,
Barmaitok' számát meg nem apasztották,
Asszonyitok hírért be sem is mocskolták.

Jobb volna, ha ti is velök tartanátok
'S mindnyáján azokra együtt támadnátok,
Kik mostan álnokul ellenök szegülnek,
Hogy csak nyakatokon továbbra üljönek.

Harczol a' francia az egész viláért,
A' mostani száznak elmevilágáért,
Védelmezi a' pórt, a' polgárt meg ójja,
Tyrann üldözője, hóhérok bírása.

Csak egy igazságot osztogat mindennek,
Despota önkényét nem tűri nemesnek,
Fennszóval hirdeti a' dúsnak 's szegénynek,
Egy gyermeki vagytok az emberi nemnek.

¹⁴ Verseghy vallomása. Iratok. II. 542. l.

Az egy Isten minden élő teremtője,
Az egy Ádám minden embernek szülője,
Egyazon föld táplál mindenkit éléssel,
Egyazon igazság járjon mindenkkel.

Egyképpen születünk kunyhó- 's palotában,
A' halál is egyként szorit a' karjában.
Csak az erény az, mit Isten felmagasztal,
Mekkülönböz bennünk hatalmas szavával.

Elmebéli nagyság országot uraljon,
Az alacson elme meg néki szolgáljon,
Kába eszű a' gróf, százszor hebecburgya,
A' nemesúr pedig elmehomály rabja.

Francziák adója sem olyan mint itthon,
Ki többíti kincsét, többet kell hogy adjon.
Egyformán ítélnék parasztnak, nemesnek,
Kivételt a bírák senkiben nem tesznek.

A' Törvény Házában mindnyájan bémennel
Igazságot ottan mindenkkel tesznek,
Mindenki választja az előljárókat,
Háborúban önkényt védik hazájokat.

Tömlöcbe vettettek kövér kanonokok,
Falánk szerzetesek' s élösködő papok,
Kik a' paraszt nyakán nádály módján éltek.
Naphosszat csak ettek, ittak és henyéltek.

Hasznát ő belőlök nem látta még senki,
De sokaknak nyakát épen ők törték ki,
Asszonytársainkat, szüzi leányinkat
Megtapodták rútul kedves viráginkat.

Nem fülük a' püspök foga a' munkához,
Mégis dől a' sok pénz fényes udvarához,
Aranyban fürdőzik, dúskál földi jóban,
Aranyját neveli jobbágy az adóban.

Ti vagytok Krisztusnak földi helytartója,
Eljetez hozzája méltó szegény sorba',
Mert ő megmondotta, hogy a' királysága
Nem kapzsi embernek földi birodalma.

Kinek nem volt fejét hová hajtania,
Mégfáradott testét kinyújtóztatnia.
Haggyátok hát oda hiú gazdagságtok,
Krisztust követvén az ő útját járjátok.

Istennek szolgálni francia nem tiltja,
Istenét kedvére kiki imádatja,
Jámborul szolgálja, hogy tessék mindennek,
Hogy javára válják a köz emberségnek.

Embertársaim most jól megítéljétek,
Homályos-e vallyon a' francziák elméjek,
Mint szószóló székökben papok prédikálják,
Kiknek a' szájokból ömlik a hazugság.

Ne higgyétek hímes beszédjöknek szavát,
Hogy a' francia nép tagad istent s hazát,
Hogy a' hívő jámbort levágja bárdjával,
Miként ti hasonlólag tesztek a' báránnyal.

Hitbéli vakságnak nem tűrheti vétkét,
Ámde csak azoknak üldözi személytét,
Kiknél tapasztalta árulásnak vétkét,
Csak annak adja ki hűségének bérét.

Béres árulókat hogy tömlöcbe zárta,
Tagadni ezt soha senki nem akarta,
Hogy el ne árulják vasat vert reájok,
Börtönház sötétje fogta bé a' szájok.

A vagyonosnak kell pénzével szolgálni,
Mindenkinek szükség honját oltalmazni,
Élással fegyverrel a' honját táplálni,
Drága szabadságát vérrel megváltani.

De ha majd egykoron megtér a' békeesség,
Visszanyeri mindazt, ha volt benn' emberség,
Csak a' hűtelenség vallja majd a' kárát,
Elnyeri az akkor gazsága jutalmát.

Mostan folyó hadnak terhét is mi nyögjük,
A' pénzt, élést, embert hozzá mi teremtjük,
De nem a' honnt védjük külső ellenségtől,
Nem szabadságunkat ellenség dühétől,

Hanem papjainknak rajtunk lett hatalmát,
Nemesurainknak kiskirálykodását,
Hogy a' szegény paraszt maradjon inségben,
Terhes rabságának üdőtlen éjében.

Hogy a pór eztán is szolgáljon éléssel,
Rab állapotjában küzdjön ellenséggel,
Egymaga építsen hidat és utakat,
Mégis hogy nyakába vessenek jármokat,

Hogy hídpénzt fizessen ha általmegy rajta,
De az úr ingyért megy s minden inassa,
Hogy a' szegény paraszt terhét hordozgassa,
Nemes ez után is légyen Harambassa.

Százszor is keserves a' paraszt sírása,
Ha történt urának bálon mulatása,
Múlatta üdejét kifent rimájával,
Ezenközben a pór maradt a' bajával.

Im hát ez az oka ütköző csatáknak,
Francziákkal viselt hadakozásoknak,
Fene büszke kénye hóhér despotáknak,
De nem isten hívése jámbor parasztnak.

Világ állapotját hogy csak megtarthassák,
Ezereket adni ezért nem átalják,
Akik pedig máskor szükös esztendőknben,
Jobbágnak nem adtak eleget kenyérben.

Jobbágnak nem volt betévd falatja,
A' fölött a' nemes meg is botoztatta,
De még inségben sem könyörült rajta,
Mivel köteles volt téríteni hajtotta.

Látván a' Mennybéli urak gonoszságát,
Földünkön apadni erös igazságát,
Hiába volt — úgymond — hogy fiam leküldém,
Nyakazó bárdjaim álljatok hát elém!

Elsőül vágjátok pártos papjaimat,
 Álnokul beszéllő rossz helytartóimat,
 Kik csak mézes szókkal dicsérnek engemet,
 De sok gonoszsággal mocskolják nevemet.

Mindnyájan ilyenek püspök urak, papok,
 Elfajzott pásztorok, hízott kanonokok,
 Rakott asztaloknál úntig lakomáznak,
 Hajnaltól estvélig halberzwölföt járnak.

Elfajzott szerzetek, paniperdák, latrok,
 Vétek az embervért ontani miattok,
 Emberi nemzetnek szégyeni, salakja,
 Önnön véreiknek acsargó farkassa.

El ne pihenjete, nyakazó bárdjaim!
 Poklok mélységébe vonjátok papjaim,
 Idők végeztéig abban lakozzanak,
 Helyöket váltsák fel ottan sok igaznak.

Jelentsétek majd meg jöttömet nemesnek,
 Dühödve jövését haragvó istennek,
 El nem kerülhetik mostan sújtó jobbját,
 Kik eddig rablották jobbágyik' marháját.

Nem akarták látni szükös kulibában
 Testvéröket élni kínos nyomorában,
 Zabpogácsán tengni, éhen veszni hagyták,
 Igára juttatták megtagadván jussát.

Hívságos szándékok — mond a Mindenható,
 Kinek szava előtt semmi a halandó —
 Hiábavalóság minden ajándéktok,
 Mégis meggyőzettek s alázkodni fogtok.

Kivonom szablyámat a' francziák mellett,
 Megbosszúlom a sok jobbágyi sérelmet,
 Amit megsínlettek úri gőgösségtől,
 Oktalan bántástúl 's nemesek vétékétül.

Visszaadom nékik jogos birtokokat,
 Paradicsombéli ős állapotjokat,
 Nem voltak nemesek, sem esett jobbágyok,
 Mikor teremtette Isten a' világot.

A horvát szövegnek ugyanaz volt a sorsa, mint a magyarnak. Bogdanov felteszi, hogy a vers elpusztulásának, horvát nyelvterületről való teljes kiszorulásának az oka az a rombolás, amit Ferenc reakciója végzett a horvát haladó értelmiség soraiban.¹⁵ Az egykor oly népszerű vers visszaszorult a családi és magánlevéltárakba, ott élte lappangó életét. Erről hoz hírt Ksaver Šandor Đalski egyik novellája, az *Illustrissimus Battorich*, amelynek egyik alakja, Vuk Battorich, családi irományai között egy pasquillust őrzött a következő címmel: „Paskvil nekojega vrednoga francuza van dan i rastepen leta 1794.” A novellában idézett pasquillus néhány sora azonos a Hajnóczy keze írásában fennmaradt horvát vers első és harmadik szakaszának kezdősoraival: *Zakaj išli bi Horvati protu Francuzu vojувati. Bolje bi se z njim složit, pak po vseh skup vudriti.*¹⁶

Ismerjük Đalski írói módszerét: krónikáinak megírásához mindig hiteles forrásokat, protokollumokat, vármegyei jegyzőkönyveket, naplótak

¹⁵ Bogdanov: *Starine*, 352. l.

¹⁶ Ksaver Šandor Đalski: *Djela*, Zagreb, 1952.

és családi levéltárakat használt fel. „Nem ritka, hogy a szociológusok Dalski idézésével dokumentálták vagy támasztották alá következtetéseiket” — mondja róla Emil Štampar.¹⁷ Éppen ezért elgondolkodtató a novellának ez a helye: (Vuk Battorich) čuvaio je jedan n j e g o v sastavak pod naslovom: Paskvil nekojega... Feltehető tehát, hogy ha nem is az „érdemes francia”, de a novellában leírt enciklopedista, republikánus körökben kell keresnünk a vers szerzőjét. Ezt az is valószínűsíti, hogy noha a vers népies hangszerelésű, mégis politikailag művelt, a francia események jelentőségét helyesen értéklő, a világeseményekben és a társadalmi kérdésekben jól tájékozott személy írása. „Népdalnak” — ahogyan a régebbi irodalom minősíti, s ahogyan a peres iratokban szerepel — semmiképp sem nevezhető.

Kevés olyan irodalmi emleke maradt fenn a horvát tizenharmadik századnak, amely oly hitelesen vallana a közhangulat antifeudális és forradalmi irányairól, mint versünk. Ez már önmagában is érthetővé teszi, hogy a Szentszövetség dermesztő évtizedeiben, a szabadságmozgalmak bukása után elveszett, elpusztult. Mégis helyre kell igazítanunk azt a véleményyt, hogy ma már csak egy példánya ismeretes, Hajnóczy keze írásában.¹⁸ A fent közölt szöveg Vrhovac püspök periratai közül való, aki már 1794 márciusában is említi egyik levelében s pasquillusnak minősíti. Megvan Verseghy periratai között is, amelyről a magyar fordítás készült, s ismerjük a versnek a Smičiklas-féle, prózában előadott változatát is, amely azonban több ponton eltér a fentiekétől. Ezeknek a szövegeknek kisebb-nagyobb eltérései nyomán merülhet fel a kérdés, melyik változat a hitelesebb, melyik az eredeti?

Jaroslav Šidak arra a következtetésre jut, hogy a Bogdanovtól is említett Smičiklas-féle rezszta nem ennek a versnek a kivonata, „hanem két különböző vers áll előtűnk, amelyek alakilag és tartalmilag rokonságban vannak egymással”, de mind gondolatvezetésükben, mind ritmusszerkezetükben eltérnek egymástól.¹⁹

Az egybevetés bennünket arra a következtetésre vezetett, hogy a kérdéses rezszta csak modernizált és prózai formában előadott változata az előbbinek, esetleg egy variánsának a kivonata.

Tudnunk kell ugyanis, hogy a XVIII. században még nem alakult ki a szerzőség tiszteletbentartásának mai értelme és gyakorlata: a szöveget a fordító, a másoló és terjesztő a maga érdekeinek, ízlésének, esetleg politikai felfogásának megfelelően variálta, módosította, csonkította vagy bővítette. Az irodalomtörténet tanúsága szerint a század korántsem volt olyan pedáns a szövegrögzítés tekintetében sem, mint a későbbi korok: az átírásban, a másolásban gyakran eltűntek az eredeti szöveg lényeges mozzanatai, másrészt az átírt szöveg újabb részekkel is „gazdagodott”. Éppen Verseghy mutat példát arra, hogy a kor fordítói gyakorlata mennyire nem tartja tiszteletben a szöveg épségét, mert az időszerűsítés és a vers mozgósító hatásának növelése kedvéért, tehát politikai célszerűségből az eredeti szövegbe a magyarokat is beiktatja a horvátok mellé: A franciák ellen magyarok s horvátok... Batsányi éppen ezidőtájt látta szükségesnek meghatározni a műfordítás elvi-esztétikai kritériumait, s a kor pongyola és felületes fordításaival szemben — mindmáig helytálló érvekkel — az eredeti szöveghez alkalmazkodó alakí és tartalmi hűséget követeli a fordítótól:

¹⁷ Bevezetés az idézett kiadáshoz.

¹⁸ A vers ma ismert kéziratjai: a) Hajnóczy átírata, O. L. Vertr. A. fasc. 47. 6. sz. mell. Acta perduellionis Jos. Hajnóczy; b) O. L. Vertr. A. fasc. 43. 6. sz. mell. Acta perduellionis Fr. Verseghy; c) O. L. Kanc. Hung. Acta praesidialia. 90/1794. — Vesd össze Benda: „Kroatisches Freiheitsgedicht aus dem Jahre 1794” — Studia Slavica, 1956. tom. II. 381. l. és Hadrovics—Benda: „Nachträge zum kroatischen Freiheitsgedicht aus dem Jahre 1794”. — Studia Slavica, 1957. tom. III. 416. l.

¹⁹ Jaroslav Šidak Bogdanov tanulmányáról: Historijski Zbornik. god. IX. 1956. br. 1—4. str. 183—186.

„Hogyha a fordításnak, amit senki se fog tagadni, az eredeti írás másának és jól eltalált képeinek kell lenni, tehát azt, ami az eredetírásban van, mind, és hacsak lehetséges, ugyanazon renddel, ki kell nékie fejezni: se többet, se kevesebbet nem szabad nékie magába foglalni. Nem szabad tehát a fordítónak az eredetírásához se hozzá adni, se pedig tőle valamit elvenni. Ha többet foglal a fordítás magában, tehát környülrírás; ha kevesebbet, kivonás, következésképpen egyszer sem tulajdonos fordítás. Egyszóval: a fordításnak az eredeti írás hív és igaz másának kell lennie...”²⁰

S éppen ez, az eredeti szöveget sokszor önkényesen és szándékosan torzító fordítói — másolói, átírói — gyakorlat kelti fel gyanakvásunkat Maximilian Vrhovac „jakobinizmusa” iránt is; ez vezet el a század horvát kultúrtörténetének megnyugtató módon még ma sem tisztázott kérdéséhez: meddig jutott el a radikalizálódás útján a horvát jozefinizmus e kiváló képviselője, akiben a korábbi irodalom a magyar jakobinusok egyik szövetségését látta?

Amint vallomásából is láttuk: a vers közvetítője, maga Delivuk sem tudott a vers címéről, s a Hajnóczy és Verseghy peres iratai között található versszövegek is cím nélkül maradtak fenn, a tárgyalás során pedig csak *Kroatisches Volklied*, *Versus croaticus* néven emlegetik, cím nélkül. Egyedül Đalski említi az Illustrissimus Battorich-ban „pod naslovom: Paskvil nekojega vrednoga Francuza...” A Vrhovec elleni vizsgálat irataiból fentebb közölt vers címe viszont lényeges eltérést mutat a Đalskitól idézett verscímtől: „paskvil od nekojega Horvaczkoga vrednoga Quilotine . Francuza...”

Az átírásban adott verscím ebben a formájában nyilvánvalóan politikai állásfoglalást is kifejez, s éppen ezért merülhet fel a kérdés: milyen kapcsolatai lehettek a püspöknek a jakobinusokkal, s vajon az ő személye-e az a láncszem, amely összeköti a horvát és a magyar összeesküvőket. Az eddigi irodalom csak azt tudta megállapítani, hogy Vrhovac „szövetségben” volt Martinoviccsal, de hogy milyen természetű volt ez a viszony, arra nem voltak adatok. Maga Bogdanov is csak annyit mond Vrhovacról, hogy „nemcsak püspök volt, hanem valami egyéb is, az átlagos feudális püspöktől eltérően”, s továbbá, hogy Martinovics semmi terhelőt nem mondott Vrhovacról.²¹

Nem is mondhatott. Az újabb kutatások, a per Benda Kálmán által feltárt iratanyaga, s a horvát forradalmi vers Vrhovac iratai közt talált szövege alapján ma már világosabban látjuk a püspök viszonyát a forradalmárokhöz, a demokratikus szervezkedéshez. „Annak ellenére, hogy nem helyeselte II. József reformjait, s Nikola Škrlec mellett 1790-ben a nemesség rendi jogainak fő védelmezője lett, az 1790/1-i magyar országgyűlésen elszántan ellenezte a megszüntetett egyházi rendek visszaállítását, s legfőként az ő érdeme, hogy ez a kísérlet megbukott” — írja róla Jaroslav Šidak, s ezzel rámutat Vrhovac jozefinizmusának korlátaira is.²²

A jakobinusok magyarországi mozgalmanak vezetője, az akkor még monarchikus érzelmű Martinovics, Lipót alatt és Ferenc uralkodásának kezdetén több jelentésben számolt be az udvarnak Vrhovac magatartásáról. 1791 októberében jelenti, hogy Vrhovac a jezsuitákhoz húz, novemberében

²⁰ Batsányi János költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben. Kiadta Toldy Ferenc. Pest. 1865. — 118/119. l.

²¹ Bogdanov: im. 461. l.

²² Jaroslav Šidak cikke a horvát jozefinizmusról az Enciklopedija Jugoslavije IV. kötetben, 549. és köv. l.

meg, hogy az arisztokratákat és az „oktalan népet” a kormány politikája ellen bujtogatja. A következő évben viszont arról számol be Gotthardinak, a pesti rendőrfőnöknek, hogy a püspök a franciák ellen beszél, ami miatt az összes demokraták előtt gyűlöletessé vált.²³ S míg az előbbieket kétségtelenül Martinovicznak a nemesi ellenforradalomtól való félelme diktálta, Vrhovac francia-ellenes beszédei és nyilatkozatai viszont tények, ő maga is hivatkozik rájuk az uralkodóhoz benyújtott önvédelmében.

Martinovics fogságában tett vallomásai a fentiekkel ellentétben Vrhovacot demokratikus érzelműnek festik. akinek gazdag könyvtárában a kor haladó politikai és filozófiai irodalmának minden jelentősebb terméke megtalálható, s az sincs kizárva, hogy a horvát forradalmi versnek is ő a szerzője, vagy valaki más az ő közvetlen környezetéből: Delivuk vagy mások. Későbbi vallomásaiban azonban ennek is ellentmond, mert — mint írja — ezt a vallomást akarata ellenére kényszerítette ki belőle a bécsi rendőség; a horvát vers szerzőjéről pedig mitsem tud, mert amikor Delivuk felolvasta neki a verset, nem nevezte meg a szerzőt, s ő csak „filozófiai elmélkedéssel” jött rá, hogy az csak a püspök lehet.²⁴

Ezekből a nyilatkozatokból valóban nehezen lehet következtetni Vrhovac forradalmi álláspontjára. Egyébként is a püspök kapcsolatai a szászvári apáttal részben egyházi természetűek, részben pedig még abból az időből erednek, amikor még maga Martinovics is az udvar felvilágosult abszolutista törekvéseinek a híve volt, s ezek a kapcsolatok nem lépték át a jozefinista értelmiségiek természetes rokonszenvét egymás iránt. Ilyen fényt vet összeköttetések természetére Vrhovac önvédelme is, s ugyancsak ő fejti meg a titkát annak is, hogy miért érdemesíti „a franciák guillotinjára méltónak” a szerzőt az ellene indított vizsgálat anyagában szereplő verspéldányon:

„Valóban olvastam egy horvát iratot, amely a püspökök, a klérus és a nemesség ellen irányult. Ezt maga a bán és a zágrábi főispán közölte velem, s ezt megfelelő elővigyázatossággal és óvatossággal tették, hogy kellő időben leleplezhessék. Semmi hasznosabbat nem tehettek, hogy megtudják, ki ennek a ségyentelen alkotásnak a szerzője. Ezzel én nem tartottam kapcsolatot, s mivel az az irat sérelmes volt az én egyházi rendemre, már a pusztá értelel is megtiltja, hogy ismerőseimre, pl . . . Delivukra gondoljak, aki távol él Zágrábtól, s így a vele való beszéd és érintkezés lehetetlen volt számomra . . . Ami pedig azt illeti, mit érzek és mit éreztem mindig a gall anarchia iránt, azt világosan megmutatják a papjaim előtt Felsőged érdekében tartott beszédeim a hadiadókról, valamint a zágrábi kapitólumban mondott beszédeim a papság és a nép előtt, amely mindenkor hallhatta, miként nyilatkoztam lelkipásztori hivatalomról, az uralkodó iránti kötelező alázatról, a jogrendről, a békéről, s a közrend megőrzéséről. Ez volt tárgya beszédeimnek, s ezek mindenkor és kivétel nélkül tanúskodhatnak melletttem.”²⁵

Még mielőtt a püspök benyújtotta volna ezt a védekezést, a Kancellária — jórészt hasonló érvekkel — az államtanácshoz benyújtott felterjesztésében megvédte Vrhovacot, s a király elrendelte a vizsgálat berekesztését, s mindössze azt kívánta, hogy hagyjon fel „polgári foglalkozásával”, s nyomdáját minél előbb adja át.²⁶

Az, amiért Lipót, majd még inkább Ferenc császár nyanúsnak találta a püspököt, az nem jakobinizmusa és forradalmi eszméi voltak, hanem az a körülmény, hogy József révén jutott magas hivatalába. „Vrhovac püspök

²³ Martinovics levele Gotthardihoz. Iratok. I. 471. és 480. l.

²⁴ Martinovics vallomása a bécsi udvari vizsgálobizottság előtt 1794. X. 21-én, és a Kir. Tábla előtt. Iratok. II. 280/81. l.

²⁵ Vrhovac beadványa és a Kancellária felterjesztése: O. L. Kanc. 90/1794.

²⁶ A királyi rezolúció: Iratok. II. 184. l.

balszerencsése az, hogy József császár tette meg püspökké. Ez sokak szemében politikai véték” — mondotta róla Zizendorf az államtanács ülésén. Az udvar ugyanis ekkor már a legjobb úton haladt afelé, hogy magára vállalja azt a szerepet, amit a Szentszövetség idején viselt: hogy felszámolva a felvilágosult abszolutizmus hagyományait Európa csendőrévé váljék. A sajtó már régen az „udvari könyvvizsgáló” (ez a cenzor neve volt a hivatali bürokrácia eufemisztikus nyelven) kényének-kedvének volt kiszolgáltatva; a magánnyomdákat szigorúan ellenőrizték; a magyar újságírást gyakorlatilag is felszámolták, s József embereinek helyét mindenütt újra dinasztiahoz hű hivatalnokokkal cserélték fel a Helytartótanáctól egész a vármegyei hivatalokig. Természetes tehát, hogy a reformer császártól újjászervezett papi szemináriumok igazgatója, Vrhovac püspök is gyanús volt az udvarnak.

Lipót uralkodásának végén érkezett el az idő, amikor végleg elváltak a jozefinizmus és a forradalom útjai. A jozefinista értelmiség sorai megbomlottak: egy részük régi pozíciója megőrzésével megalkudott az új helyzettel, korrumpálódott, elveszett a haladás számára; a másik, elveihez hű s becsületes részét Ferenc reakciója indította a forradalmi kibontakozás útjainak keresésére; harmadik részük hátat fordított a közéletnek, elvonult az udvartól, de bennük is ellankadt az egykori hősi lendület, amellyel egykor a „megvilágosodás” jegyében ostromolták az elmaradt századot, mint például Széchenyi Ferenc is, Hajnóczy egykori barátja és felettese, József egykori pécsi distriktusának sekretáriusa. Az egész visszavonuló, magát egykor jozefinistának valló rétegre jellemző érvénnyel fest róla rendkívül plasztikus képet Halász Gábor:

„Aranykötésű könyvek végtelen sora ködlött fel előtte, nyelvöltögető filozófusok, dévaj elbeszélők, erkölcstelen moralisták munkái, a régi szenvedély tanúi, a frivol század elbizakodott gyermekei. Milyen jó volt elajándékozás útján megszabadulni tőlük, s a nemzet könyvtárában eltemetni a bűnös múltat! A gróf most annyit imádkozott, mint valaha olvasott. „A prókátorok panaszkodnak, hogy midőn hozzá mennek informálni, ő misét hallgat a szobájában, 's estve cselédjeit összegyűjti s litániát énekel velők” — újságolta róla Kazinczy, aki végig megmaradt felvilágosodottnak. Forrongó idők voltak, s az egyén csak nehezen állhatott ellen a történelem sodrának... Óvatos és kiábrándult lett ez a nemzedék, amelyhez Ferenc gróf is tartozott... A gróf az évek folyamán fel-felcserélte titkárait. Az első — Hajnóczy József volt! A második már csak ártalmatlan világi könyveket fordított magyarra. Az utolsó, Pigay Antal, vallásos iratok átültetésében lelte kedvét...”²⁷

Vrhovacot inkább ez utóbbiak közé sorolnánk. Az ellene indított vizsgálat során bebizonyosodott francia-ellenessége, a vers címének egyéni megfogalmazása, a francia mozgalmak iránt tanúsított magatartása, mindez arra int, hogy a magyar és a horvát jakobinusok közötti összekötő kapcsolatot ne az ő személyében keressük, hanem sokkal inkább a Hajnóczytól bekapcsolt olyan forradalmi demokraták között, mint amilyen Josip Kralj, a kutjevói prefektus volt, vagy barátja, Szén Antal, Ignjat Šoštarić és mások, akiknek működése Horvátországban a polgári forradalom ideológiájának sajátos, plebejusi értelmezését mutatja. Működésük olyan orientáció jele, amely a mozgalmat kivezethette volna a meddő teoretizálás köréből, s el-

²⁷ Halász Gábor: A fiatal Széchenyi. Halász Gábor válogatott írásai. Bp. 1959. 136. l.

vezethetett volna a kívánt mélyreható társadalmi átalakuláshoz. Nem kerülheti el ugyanis figyelmünket, hogy míg Pesten és Budán, a szervezkedés központjában a forradalmi eszmék, a kátékban kifejezett ideológia szinte kizárólagosan az értelmiségi klubokban, kávéházi asztaloknál, a működésükben erősen korlátozott szabadkőművesek és jozefinisták, esetleg a köznemesség haladó köreiből terjedtek, addig Horvátországban a mozgalom a parasztság felé fordul, s a városok fejletlen polgársága helyett a falvak és kamarabirtokok jobbágyságában keresi a maga természetes szövetségését. A magyar, a horvát, de az egész közép-európai fejlődés, az adott társadalmi helyzet, a fennálló osztályviszonyok reális felmérése nem is jelölhetett ki más utat a forradalmi átalakulás számára.

Ennek az útnak a meglátása, s a mozgalmi káték elvont forradalmiságának a való helyezethez alkalmazása: ez Hajnóczy érdeme és hozzájárulása a mozgalomhoz. S ebben ismét a Szerémségben érlelt paraszti-programot ismerjük fel.